

5:00 AM

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

COALITION

Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь

Коаліція «Україна. П'ята ранку»

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь станом на жовтень 2022

Київ-Одеса
Фенікс
2023

АВТОРИ ЗВІТУ:

Онісія Синюк,

правова аналітикиня Центру прав людини ZMINA;

Альона Луньова,

директорка з адвокації Центру прав людини ZMINA;

Катерина Рашевська,

експертка Регіонального центру прав людини;

Роман Мартиновський,

провідний експерт Регіонального центру прав людини;

Аліна Павлюк,

юристка Ukrainian legal advisory group;

Дар'я Свиридова,

юристка Ukrainian legal advisory group;

Тетяна Дорошенко,

правова аналітикиня ГО «УМДПЛ»;

Тетяна Катриченко,

координаторка ГО «Медійна ініціатива за права людини».

Kingdom of the Netherlands

Публікацію цього матеріалу частково профінансовано Програмою фонду прав людини Посольства Королівства Нідерландів в Україні. Її зміст відображає позицію авторів і не обов'язково збігається з позицією Посольства.

За фінансової підтримки чеської організації People in Need, у рамках ініціативи SOS Ukraine.

Зміст публікації не обов'язково збігається з їхньою позицією.

З усіх додаткових питань щодо інформації, висвітленої в аналітичному звіті, ви можете звернутися до коаліції «Україна. П'ята ранку»:

ukraine5am.coalition@gmail.com

<https://www.facebook.com/Ukraine.5am>

<https://www.5am.in.ua>

<https://mobile.twitter.com/ukraine5am>

Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь : аналітичний звіт : жовтень 2022 / О. Синюк, А. Луньова, К. Рашевська [та ін.] ; Коаліція «Україна. П'ята ранку». – Київ; Одеса : Фенікс, 2023. – 44 с

ЗМІСТ

ДЕПОРТАЦІЯ
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ
З ТЕРИТОРІЇ ВЕДЕННЯ
АКТИВНИХ БОЙОВИХ
ДІЙ ЧИ З ТИМЧАСОВО
ОКУПОВАНОЇ
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
НА ТЕРИТОРІЮ
РОСІЙСЬКОЇ
ФЕДЕРАЦІЇ ТА
РЕСПУБЛІКИ
БІЛОРУСЬ

Вступ	5
1. Примусове переміщення та депортація громадян України після початку повномасштабної збройної агресії проти України	7
1.1. Загальний опис ситуації депортації громадян України на територію РФ та РБ	7
1.2. «Фільтрація»	8
1.3. Розміщення на території РФ та РБ. Пункти тимчасового розміщення для українців	13
1.4. Депортація дітей	16
2. Правова кваліфікація та політична оцінка	22
2.1. Розмежування понять «евакуація», «примусове переміщення», «депортація»	22
2.2. Депортація або насильницьке переміщення як міжнародний злочин	24
2.3. Правова кваліфікація депортації дітей з території України	25
2.4. Належна правова оцінка, розслідування національних правоохоронних органів	28
2.5. Міжнародно-політична оцінка	29
3. Ключові проблемні питання, з якими стикаються депортовані громадяни України, та дії держави України та міжнародних партнерів	32
3.1. Ключові проблемні питання громадян України, депортованих до РФ чи РБ	32
3.2. Дипломатичні заходи	33
3.3. Дії Уряду України на захист та відновлення прав громадян	36
Висновки та рекомендації.	40

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АР Крим** — Автономна Республіка Крим
- ДМС** — Державна міграційна служба
- «ДНР»** — так звана Донецька Народна Республіка, тобто тимчасово окупована Росією до 24 лютого 2022 року територія Донецької області
- ЗДУ** — закордонна дипломатична установа
- ЗСУ** — Збройні Сили України
- КК** — Кримінальний кодекс
- «Л/ДНР»** — так звані Луганська та Донецька Народні Республіки, тобто тимчасово окуповані Росією до 24 лютого 2022 року території Луганської та Донецької областей
- «ЛНР»** — так звана Луганська Народна Республіка, тобто тимчасово окупована Росією до 24 лютого 2022 року територія Луганської області
- МЗС** — Міністерство закордонних справ
- МО** — Міністерство оборони
- ОБСЄ** — Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ООН** — Організація Об'єднаних Націй
- УВКБ ООН** — Управління Верховного комісара ООН у справах біженців
- ПТР** — пункти тимчасового розміщення
- РБ** — Республіка Білорусь
- РФ** — Російська Федерація
- ТОТ** — тимчасово окупована територія
- ФЗ** — Федеральний закон
- ЮНІСЕФ** — Дитячий фонд ООН

ВСТУП

ДЕПОРТАЦІЯ
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ
З ТЕРИТОРІЇ ВЕДЕННЯ
АКТИВНИХ БОЙОВИХ
ДІЙ ЧИ З ТИМЧАСОВО
ОКУПОВАНОЇ
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
НА ТЕРИТОРІЮ
РОСІЙСЬКОЇ
ФЕДЕРАЦІЇ ТА
РЕСПУБЛІКИ
БІЛОРУСЬ

24 лютого 2022 року почалася широкомасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України. Вже з початку березня 2022 року стала надходити інформація про примусове вивезення українських громадян на території, що були окуповані до 24 лютого 2022 року, а пізніше — про їх депортацію на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. Вивезення відбувалося з районів активних бойових дій, а також із зайнятих російською армією населених пунктів Київської, Чернігівської, Харківської, Сумської, Запорізької, Донецької, Луганської, Херсонської областей.

Українські громадяни, які опинилися на зайнятих російською армією територіях, намагалися самостійно виїхати (евакуюватися) на підконтрольну уряду України територію, проте не завжди могли виїхати через блокування російськими військовими евакуаційних коридорів та обстріли сірої зони. Такі громадяни змушені були виїжджати через окуповані території України до Російської Федерації, а далі — в треті безпечні країни, через які зокрема вони повертались на підконтрольну уряду територію України. Гуманітарні коридори з перервами працювали з Донецької, Луганської, Сумської, Київської, Харківської та Запорізької областей. Гуманітарних коридорів із Херсонської області не було.

Безумовно, ситуація міжнародного збройного конфлікту істотно впливає на процеси переміщення цивільного населення, а бойові дії, небезпека і страх за своє життя змушують людей полишати постійне місце проживання. Водночас важливо ідентифікувати і фіксувати факти примусового переміщення (тобто насильницького переміщення цивільних у межах території держави) або депортації (примусового переміщення цивільних на територію іншої держави) українських громадян окупаційною владою чи армією супротивника, бо такі дії є міжнародним злочином.

Коаліція «Україна. П'ята ранку» від початку широкомасштабної збройної агресії проти України документувала факти міжнародних злочинів, що вчиняються силами країни-агресора, зокрема й депортації українських громадян на територію РФ. Тому основне завдання цього аналітичного звіту — представлення депортації українських громадян як широкомасштабної та систематичної практики, яка застосовується РФ на тимчасово зайнятих нею територіях України, та супутніх заходів так званої «фільтрації», а також узагальнення максимального обсягу інформації та фактів щодо цих подій.

Українські громадяни, які внаслідок злочинних дій росіян чи вимушеної втечі з зон бойових дій опинилися на території РФ, РБ та в окупованому Криму, стикаються зі значними складнощами. Вони позбавлені засобів для існування (грошей, придатного для життя житла), позбавлені можливості зв'язатися з рідними, у багатьох випадках — можливості отримання правової допомоги щодо подальших дій для виїзду з території РФ до країн ЄС. Найбільшою про-

блемою є відсутність у громадян України документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України: це значно ускладнює виїзд за межі РФ та повернення до України.

Аналітичний звіт охоплює період від початку широкомасштабної збройної агресії проти України (24 лютого 2022 року) до 1 жовтня 2022 року.

Даний аналітичний звіт ґрунтується на інформації, зібраній передусім із відкритих джерел, матеріалів та звітів національних правозахисних організацій (зокрема, Медійної ініціативи про права людини), міжнародних організацій, а також на аналізі нормативно-правової бази РФ, РБ щодо розміщення та реалізації прав громадян України, депортованих на територію РФ та РБ.

Автори звіту

ПРИМУСОВЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА ДЕПОРТАЦІЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

ДЕПОРТАЦІЯ
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ
З ТЕРИТОРІЇ ВЕДЕННЯ
АКТИВНИХ БОЙОВИХ
ДІЙ ЧИ З ТИМЧАСОВО
ОКУПОВАНОЇ
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
НА ТЕРИТОРІЮ
РОСІЙСЬКОЇ
ФЕДЕРАЦІЇ ТА
РЕСПУБЛІКИ
БІЛОРУСЬ

1.1.

ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС СИТУАЦІЇ ДЕПОРТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЮ РФ ТА РБ

Після початку широкомасштабної збройної агресії проти України з'являється щораз більше інформації про примусове переміщення українських громадян із районів, захоплених російською армією, до території РФ. Перше офіційне повідомлення української влади про «примусове вивезення» українців з'явилося 26 березня. Віце-прем'єр-міністерка — міністерка з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Ірина Верещук повідомила, що кількість насильно депортованих Росією українців складає майже 40 тисяч осіб¹.

У російських ЗМІ 16 квітня з'явилася інформація про те, що російські військові вивезли з Ізюму (Харківська область) на територію Белгородської області РФ близько 100 осіб, зокрема 10 дітей².

Надалі кількість українських громадян, які були вивезені з території України на територію РФ, стрімко збільшувалася. Втім, наразі важко оцінити кількість українських громадян, які були депортовані чи в результаті евакуації опинилися на території РФ та Республіки Білорусь. Українська влада не має власних джерел інформації та оцінювання кількості громадян України, які були депортовані до РФ чи РБ через тимчасову відсутність контролю за окремими ділянками російсько-українського кордону внаслідок захоплення території України армією РФ. За даними УВКБ ООН, станом на 3 жовтня на території Російської Федерації 2,852 млн. українських громадян, і ще 15 932 громадянина України перебувають на території Республіки Білорусь³. Відповідно до даних російської сторони, станом на 3 жовтня 2022 року на територію Російської Федерації прибуло більше 4,5 млн. осіб, зокрема 685 тисяч дітей⁴.

1 «Ірина Верещук: кількість насильно вивезених українців зараз може становити 40 тисяч — боремося за їх повернення»: https://www.minre.gov.ua/news/iryna-vereshchuk-killist-nasylnovyvezenyh-ukrayinciv-zaraz-mozhe-stanovyty-40-tysyach?fbclid=IwAR02IanNtFUFqTE4IYz5bhBlje_M5SdtuQl2PEdanACnmo0XQ6SauP8ZCek

2 «Из Изюма в Россию вывезли первых беженцев»: <https://ria.ru/20220416/bezhentsy-1783847109.html>

3 <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (станом на 03.10.2022)

4 «Свыше 4,5 млн. беженцев прибыли в Россию с территории Украины и Донбасса с февраля»: <https://tass.ru/obschestvo/15936967>

Зі слів очевидців, під час депортації до РФ російські військові виявляли людей в укриттях (підвалах будинків, дитячих садочках), змушували їх виходити зі схованок і йти, погрожуючи підірвати, чи пояснювали необхідність «виїзду» майбутніми зачистками та «рівнянням всього з землею», затримували на вулицях тощо. Також подекуди людей вивозили обманом (під виглядом «евакуації» на підконтрольну Україні територію). Незважаючи на наявність маленьких дітей, літній вік, людей змушували йти пішки (іноді до 6 км) до місць розташування фільтраційних пунктів чи до автобусів, якими їх транспортували до фільтраційних пунктів. Іноді до російського кордону, де проводилися фільтраційні заходи, людей доправляли самі російські солдати.

Депортація до РБ велася під виглядом евакуації: російські військові погрозами забирали людей із укриттів і вивозили до кордону або в інші місця, де не було пункту перетину, і передавали білоруському Червоному Хресту. Надалі після «перепису» білоруським Червоним Хрестом людей розселяли на території санаторіїв біля міста Гомель, в гуртожитках у місті Мозир⁵.

1.2. «ФІЛЬТРАЦІЯ»

Майже відразу після появи перших офіційних повідомлень про примусове переміщення або депортацію українських громадян російськими військовими почали з'являтися і свідчення щодо того, як відбувається процес переміщення, який набув примусового характеру, зокрема процедури так званої «фільтрації». Варто зауважити, що для РФ практика проведення «фільтрації» не нова: армія РФ широко застосовувала створення так званих «фільтраційних таборів» ще під час першої та другої російсько-чеченської воєн. Задачами системи «фільтрації» в обох чеченських війнах було утримання осіб, що підозрювалися в участі у незаконних збройних формуваннях, і проведення дізнання⁶. При цьому регулярно з'являлася інформація про систематичні катування, згвалтування та вбивства утримуваних у цих таборах цивільних осіб, які нібито підозрювалися у залученні до «партизанської боротьби» проти російської армії⁷.

Практика створення фільтраційних таборів в Україні була заздалегідь спланована Російською Федерацією. Так, наприкінці 2021 року і на початку 2022 року низка видань, зокрема, німецька газета Bild, озвучували інформацію, нібито отриману від спецслужб, щодо планів Росії створити на захоплених територіях України «табори для утримання проукраїнських активістів», а також щодо підготовки складання списків тих, хто буде силою загнаний туди⁸. В окремих публікаціях⁹ ці табори прямо були названі «фільтраційними».

5 <https://babel.ua/texts/79752-u-berezni-rosiyski-okupanti-primusovo-vivozili-civilnih-z-kijivshchini-v-bilorus-kazali-shcho-ryatuyut-ce-deportaciya-ta-shche-odin-voyennyi-zlochyn-rosiyan>

6 «Фильтрационные лагеря в Чечне»: <http://old.memo.ru/hr/hotpoints/n-caucas/filtry00/filtral2.htm>

7 Hundreds of Chechens Detained in "Filtration Camps". Detainees Face Torture, Extortion, Rape: <https://www.hrw.org/news/2000/02/17/hundreds-chechens-detained-filtration-camps>

8 "Putins Putsch-Plan für die Ukraine": <https://www.bild.de/bild-plus/politik/ausland/politik-ausland/volksrada-und-internierungslager-putins-putsch-plan-fuer-die-ukraine-79022546.bild.htm>

9 <https://www.promoteukraine.org/is-russia-planning-filtration-camps-for-ukrainians/>

Після початку широкомасштабної збройної агресії проти України на її окупованій території російська армія запровадила «фільтраційні заходи» на блокпостах, через які люди намагалися виїхати з місць ведення бойових дій. Під час перевірок представники окупаційної армії шукали тих, кого можна затримати. З особливою прискіпливістю ставилися до людей, які їхали на підконтрольну Україні територію¹⁰.

Найпоширеніша процедура «фільтрації» на окупованих територіях полягає в тому, що на блокпостах під час виїзду з окупованого Росією населеного пункту або в самому місті чи селі проводяться обшуки житла, автівок, особистих речей, огляд телефонів і комп'ютерної техніки, дактилоскопіювання, фотографування, співбесіди із російськими військовими (схоже, за участю співробітників ФСБ). Після цього особу скеровують у спеціальні пункти, де розгорнуті так звані «фільтраційні табори»: там можуть видати «довідку» про проходження фільтрації — або ж затримати для детальнішої перевірки.

За інформацією постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні, а також за даними звіту дослідників Єльського університету за підтримки Держдепартаменту США, станом на серпень 2022 року ідентифіковано 21 фільтраційний табір, зокрема в селі Козацьке (Новоазовський район), у селі Василівка, у Донецьку, у селах Макіївка, Бугас (Волноваський район), Оленівка (Бахмутський район), Оленівка (Волноваський район)¹¹.

Цей перелік не є вичерпним, оскільки фільтраційні процеси відбуваються в усіх без винятку окупованих Росією населених пунктах, а також на блокпостах. За інформацією Головного управління розвідки Міноборони України, людей із окупованого міста Рубіжного Луганської області вивозили на фільтрацію в Старобільськ, Луганськ і Сорокине, а із захопленої Попасної — в Первомайськ і Кадіївку Луганської області. Також є дані про те, що фільтраційний табір був облаштований у селі Велика Лепетиха Херсонської області¹².

Окупаційна держава може вживати заходів контролю чи безпеки, які будуть визнані за необхідні під час ведення війни¹³, однак фільтраційна система, впроваджена РФ, побудована на численних порушеннях. Згідно із задокументованими свідченнями, в ході фільтраційних процесів, які не врегульовані, спостерігаються порушення права на приватність, свавільні затримання, жорстоке поводження і тортури, наруга над людською гідністю.

В місті Маріуполь, наприклад, перевіряли навіть шви на одязі тих людей, щодо яких у російських військових є «підозри» у наявності зв'язків із полком «Азов». Громадяни, які намагалися виїхати з території бойових дій, за наказом російських військових піддаються принизливим процедурам: їх примушують роздягатися для огляду їхніх татуювань, виявлення слідів, які можуть свідчити

10 <https://mipl.org.ua/operacziya-filtracziya-cherez-shho-prohodyat-ukrayinczi-yaki-opynylysya-pid-rosijskoyu-okupacziyeyu/>

11 “Mapping the Filtration System in Donetsk Oblast”: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/filtration-1>

12 <https://mipl.org.ua/event/komanda-mipl-predstavyt-doslidzhennya-shhodo-tak-zvanyh-filtracijnyh-zahodiv-na-okupovanyh-rosiyanamy-terytoriyah-ukrayiny-u-vidni/>

13 Ст. 27 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни

про участь у бойових діях (здебільшого це стосується чоловіків, але також є свідчення щодо подібного огляду жінок російськими військовими-чоловіками). Під час «фільтрації» дають заповнити анкету для внесення таких даних: серія, номер паспорта, ім'я, знайомство з представниками полку «Азов», СБУ, чи брала особа або її родичі участь у військових діях тощо. Після цього забирають паспорти, беруть відбитки пальців і долонь, фотографують¹⁴.

За свідченнями депортованих українців, перевірки (фільтраційні заходи) проводили переважно місцеві слідчі, міліція так званої «ДНР» та російські прикордонники, але найжорсткіші допити були на кордоні з РФ¹⁵. На Херсонському напрямку фільтрацію виконують російські військові та слідчі ФСБ¹⁶.

Другий рівень фільтрації — «табори». Хоча фільтраційні заходи відбуваються на всій захопленій території України, фільтраційні табори здебільшого розташовані на окупованих територіях Луганської і Донецької областей. Другий етап — це основний вид фільтрації, після якого людину або відпускають, або затримують для подальшої перевірки. У чергах на фільтрацію люди стоять багато днів і тижнів. Під час перевірки на них чиниться психологічний і фізичний тиск, є свідчення про випадки розстрілів¹⁷.

Зафіксовані випадки погроз жінкам, які мали родичів чи друзів військових або поліцейських — їм казали, що їх знайдуть, обіцяли надіслати голови чоловіків у коробках¹⁸.

З Донецького напрямку фільтрація проходила в два етапи: первинна — в фільтраційних таборах на території так званої «ДНР» (території Донецької області, окупованої РФ до 24 лютого 2022 року), вторинна — вже на території РФ¹⁹. Зазвичай примусове переміщення відбувалося через так звані «фільтраційні табори», розташовані в містах Донецьк, Макіївка, Сніжне, Торез (нині

14 <https://mipl.org.ua/operacziya-filtracziya-cherez-shho-prohodyat-ukrayinczi-yaki-opynylysy-pid-rosijskoju-okupacziyeu/>

15 Свідчення про процедуру проходження фільтрації: <https://www.radiosvoboda.org/a/filtraciyini-tabori/31892704.html>, <https://www.facebook.com/donbassrealii/videos/1445701309215538/?t=7>, <https://www.youtube.com/watch?v=MTXQF2dFrGM>

16 Фільтраційні заходи здійснюють російські військові та слідчі ФСБ: <https://mipl.org.ua/filtracziya-na-xersonshhini-i-v-krimu-kudi-znikayut-ukraïnci/>

17 Опитування для аналітики МІПЛ: «"Фільтрація" як серія воєнних злочинів Росії: від збору персональних даних до катувань» (липень, 2022): «Чоловік пішов переді мною. У нього перевірили документи, забрали паспорт, сказали відійти вбік, із кимось зідзвонилися, передали його особисті дані телефоном. Після розмови сказали, що його заберуть на допит. О 00:30 в кімнату зайшов військовий, назвав прізвище чоловіка, наказав вийти. Більше чоловік не вертався. Його мати намагалася дізнатися, куди його відвезли. Відповіли, що ніхто нам цього не скаже, що його потрібно було одразу розстріляти. Поки чоловіка не забрали, його попереджали, щоб готувався до катувань», — Вікторія, дружина мешканця Маріуполя, про село Безіменне Донецької області

18 <https://mipl.org.ua/operacziya-filtracziya-cherez-shho-prohodyat-ukrayinczi-yaki-opynylysy-pid-rosijskoju-okupacziyeu/>

19 Інформація/свідчення щодо проходження фільтраційних заходів: <https://mipl.org.ua/filtracziya-na-xersonshhini-i-v-krimu-kudi-znikayut-ukraïnci/>, <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/9/249026/>, <https://youtu.be/MTXQF2dFrGM>

Чистякове), Шахтарськ, Харцизьк, Новоазовськ, Бердянськ та у селищах Нікольське, Безіменне і Юр'ївка²⁰.

В Херсонській області перший етап «фільтрації» відбувався на облаштованих у цьому напрямку російськими військовими основних «фільтраційних пунктах» у Чонгарі й Армянську, надалі — у «фільтраційних пунктах» на тимчасово окупованій території Криму.

У Луганській області «фільтрацію» проводили у міських та районних відділах так званого «МВС ЛНР», а також у «фільтраційних таборах» у Перевальському районі Луганської області, розташованому на базі колишньої Чорнухинської виправної колонії № 23 (для «фільтраційних» заходів був виділений окремий поверх)²¹.

Зафіксовані факти повноцінних допитів людей, які намагаються виїхати з окупованих територій. Такі допити можуть тривати по кілька годин перед подальшим пропуском для виїзду на територію РФ. Допити відносно окремих громадян України проводили по кілька разів, і рішення щодо їхньої подальшої долі залежало зокрема від того, чи правильно людина дасть відповіді на запитання російських військових щодо її ставлення до «спеціальної військової операції». Відомі факти застосування російськими військовими фізичної сили (фізичні знущання, побиття), або навіть тортур струмом під час проведення «фільтраційних заходів»²². Є свідчення про факти смерті під час проходження «фільтраційних заходів» внаслідок застосування російськими військовими фізичної сили, а також про випадки застосування фізичної сили до жінок²³.

Крім того, є непоодинокі повідомлення про розлучення родин, коли членів сім'ї за результатами «фільтраційних заходів» розлучали з близькими. Так, за свідченнями волонтерки, яка допомагає депортованим українцям, у більшості таких випадків батьків розлучають з дітьми, мотивуючи це тим, що вони не можуть довести, що є біологічним батьком чи матір'ю. Дитину відправляють до державної установи, не повідомляючи ні адресу, ні те, під яким іменем її записали. Немає жодної процедури, за якою батьки можуть довести, що це

20 «Примусове переміщення осіб відбувається через так звані "фільтраційні табори", розташовані в містах Донецьк, Макіївка, Сніжне, Торез (нині Чистякове), Шахтарськ, Харцизьк, Новоазовськ, Бердянськ та селищах Нікольське, Безіменне і Юр'ївка»: <http://www.golos.com.ua/article/363857>

21 Місця фільтрації в Луганській області: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3475643-denisova-nazvala-misca-roztasuvanna-filtracijnih-taboriv-na-doneccini-i-lugansini.html>, <https://hromadske.radio/news/2022/03/26/na-okupovaniy-luhanshchyni-takozh-ie-odyn-z-filtratsiynikh-taboriv-rf>

22 Свідчення про факти застосування фізичної сили і тортур струмом під час фільтраційних заходів: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/17/7353025/>, <https://www.youtube.com/watch?v=IxPwprTTdkY>, https://bbc.global.ssl.fastly.net/russian/features-61826001?ocid=wsrussian.social.in-app-messaging.telegram..russiantelegram_edit, <https://mipl.org.ua/filtraciya-na-xersonshhini-i-v-krimu-kudi-znikayut-ukrainci/>

23 Свідчення про факти смерті та застосування фізичної сили під час проходження фільтраційних заходів: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61824321>, <https://prm.ua/filtratsiia-po-ordynsky-v-mariupoli-okupanty-vbyvaiut-tsyvilnykh-za-nepravylne-tatuiuvannia-na-tili/>, <https://ccl.org.ua/news/filtracijni-tabory-dlya-ukrayincziv-cze-bagatorichna-systemna-zlochynna-diyalnist-rf-oleksandra-drik/>

їхні діти²⁴. Також є випадки, коли під час «фільтрації» забирали дітей у батьків через «виявлення і підозру» російських військових щодо причетності батьків до проукраїнської діяльності²⁵. Так відбулося, зокрема, із Вікторією Обідіною, військовою медикинею, яку під час евакуації із заводу «Азовсталь» розлучили із її 4-річною донькою Алісою під час «фільтрації» в Мангуші²⁶.

Є свідчення про те, що найбільш «прискіпливо» поводяться з маріупольцями, яких примусово вивозять на окуповану частину Донбасу (в Донецьк, Сніжне), де, крім стандартних «фільтраційних заходів», їх змушують здавати медичні аналізи. Робиться це нібито для диспансеризації, масового дослідження. Наявні свідчення матері, яка разом із 9-ти річною донькою та 23-річним сином була депортована до РФ з Маріуполя, про те, що під час перебування в фільтраційному таборі її сина примушували проходити медогляд для подальшого відправлення на фронт для участі у воєнних діях проти України²⁷. Є також свідчення того, що під час проходження українськими громадянами, примусово вивезеними із нещодавно захоплених територій, «фільтраційних таборів» їх погрозами змушували оформлювати паспорти так званої «ЛНР»²⁸.

Інформації щодо того, що відбувається із особами, які не пройшли «фільтрацію», обмаль. Відомо, що людей, які не пройшли перший чи другий рівень «фільтрації», відправляють у слідчі ізолятори чи в'язниці на окупованій території України. Під час третього етапу «фільтрації» затриманим влаштовують допити із побиттям, жорстко катують (застосовують електричний струм), не дають їм достатньо їжі і води (на 40 людей дають 5 літрів води), утримують у нелюдських антисанітарних умовах (40 людей утримували в одній камері, де 30 людей спали, а 10 стояли), не надають медичної допомоги, вбивають²⁹.

Є інформація з різних джерел про те, що частина затриманих, які мали стосунок до правоохоронних органів, ЗСУ тощо, були відправлені до колишньої колонії в селі Оленівка та до в'язниці «Ізоляція» в Донецьку. Там до затриманих застосовують фізичне насильство й погрози, примушують до співпраці, а «неблагонадійних» — катують³⁰. А на території міста Сімферополь (тимчасово окупована територія Криму) в СІЗО-1 відвели окремих блок під ув'язнення військовопо-

24 «Повернення з мордору. Як депортованих українців витягують з росії»: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/9/249026/>

25 «Фільтраційні табори рф: 5 історій маріупольців — про тортури, допити і викрадення дітей»: <https://www.youtube.com/watch?v=lxPwprTTdkY>

26 <https://novynarnia.com/2022/10/17/obidina-alisa/>

27 «Я знайшла сестру з Маріуполя у дорозі до Полярного кола, а другу родичку — у фільтраційному таборі»: <https://freeradio.com.ua/ia-znaishla-sestru-z-mariupolia-u-dorozi-do-poliarnoho-kola-a-druhurodychku-u-filtratsiinomu-tabori-monoloh/>

28 «Депортованих українців змушують приймати громадянство «ЛНР», інакше на громадян чекають репресії — Денісова»: <https://hromadske.ua/posts/deportovanih-ukrayinciv-zmushuyut-prijmati-gromadyanstvo-lnr-inakshe-na-gromadyan-chekayut-represiyi-denisova>

29 Опитування МІПЛ для підготовки аналітики: «"Фільтрація" як серія воєнних злочинів Росії: від збору персональних даних до катувань» (липень, 2022)

30 Свідчення щодо застосування фізичного насилля щодо осіб, які не пройшли фільтрацію: <https://t.me/andriyshTime/818>, <https://t.me/andriyshTime/819>, <https://ukrainer.net/rosiia-deportuie/>

лонених та цивільних людей, яких примусово вивозили з материкової частини України до тимчасово окупованого Криму³¹.

1.3.

РОЗМІЩЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РФ ТА РБ. ПУНКТИ ТИМЧАСОВОГО РОЗМІЩЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ

На території РБ примусово депортованих українців, переважно з Київської та Чернігівської областей, розміщували в санаторіях поблизу міста Гомель, та в гуртожитку міста Мозир, де з ними також проводили «бесіди» та «надавали поради» щодо необхідності працевлаштування або виїзду з території РБ, зокрема через Польщу.

Значно більша кількість українських громадян була вивезена на територію Російської Федерації. За чисельними свідченнями, тим, хто пройшов «фільтрацію», видавали міграційні карти, саджали їх в автобуси та везли до Росії. Так, наприклад, багатьох жителів Маріуполя привозили до найближчого міста на території РФ — Таганрога³².

Зазвичай після короткої зупинки в населених пунктах, наближених до державного кордону України (Белгород, Ростов-на-Дону, Таганрог), депортованих везуть далі вглиб країни. Відповідно до Постанови уряду РФ від 12.03.2022 № 349 був затверджений розподіл за суб'єктами федерації громадян РФ, України, так званих «ДНР», «ЛНР», які прибули на територію РФ в екстремому масовому порядку³³. Цим розподілом визначено, що загалом в суб'єктах Російської Федерації та на тимчасово окупованій території Кримського півострову планувалося розміщення 95 909 осіб: 11 398 осіб до Сибіру, 7218 — на Далекий Схід і 7023 — на Північний Кавказ, включаючи інші регіони, як-от мілітаризовані республіки Чечня, Інгушетія та Дагестан³⁴.

За інформацією російських офіційних джерел, станом на 03.10.2022 року 38 тисяч осіб перебувають у так званих пунктах тимчасового розміщення (далі — ПТР) в різних регіонах Росії та на тимчасово окупованій території Криму³⁵. В червні 2022 було розгорнуто 559 ПТР. Влітку 2022 року спостерігалось скорочення кількості ПТР через повернення частини українців до покинутого місця проживання, зокрема на окуповану територію України. Втім, після початку наступу ЗСУ на півдні України у Херсонській області та оголошення окупаційною владою Херсонщини про необхідність евакуюватися на лівий берег Дні-

31 <https://www.facebook.com/tamila.tasheva/posts/10159096542076868>, «Росіяни у сімферопольському СІЗО катують українських полонених»: https://zaxid.net/rosiyani_u_simferopolskomu_sizo_katuyut_ukrayinskih_poloneni_n1542842

32 <https://www.occrp.org/en/37-ccb/ccb/16452-ukrainian-refugees-recall-ordeal-of-forced-deportations-to-russia>

33 <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203120005?index=0&rangeSize=1>

34 “Putin ‘resettling Ukrainians 5,500 miles away in Siberia and far east Russia’, report claims”: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-ukraine-resettling-siberia-putin-b2056054.html>

35 <https://plus-one.ru/news/2022/06/02/bole-16-mln-bezhencev-s-ukrainy-i-iz-donbassa-priehali-v-rossiyu>

пра³⁶, з'явилася інформація про відкриття додаткових ПТР в окремих регіонах РФ, зокрема, в Карачаєво-Черкесії³⁷ Ханти-Мансійського автономного округу³⁸. Станом на 24 жовтня кількість ПТР досягла 807.

Наявна інформація свідчить про те, що українських громадян вивозять до багатьох регіонів РФ, зокрема, до Астрахані, Белгорода, Таганрога, Ростова-на-Дону, Тольятті, Тули, Набережних Челнів, Пензи, Сиктивкара, Находки, Чебоксар, а також розселяють у пансіонатах Самарської, Володимирської області (у місті Ковров), Підмосков'я (на дачах селища Жуково), Рязанської та інших областей. Також намітилася тенденція вивозити українських громадян до дальніх регіонів Росії. Так, 21 квітня у селище Врангель (18 тисяч мешканців) поїздом з Таганрога прибули 308 мариупольців та мешканців окупованих територій Донецької області, зокрема 90 дітей, вагітні жінки, люди похилого віку, люди з інвалідністю. А всього у Примор'ї 14 ПТР (у містах Владивосток, Находка, Артем, Усурійськ)³⁹.

Окрім території РФ, українських громадян вивозять та розміщують на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим (у містах Алушта, Джанкой, Євпаторія, Красноперекоськ, Ялта). За інформацією російської ФСБ, на окупований півострів з березня 2022 року і по травень включно з півдня України заїхали 156 тисяч українських громадян⁴⁰. Частина примусово переміщених громадян України залишаються на території Донецької та Луганської областей, окупованих до 24 лютого 2022 року.

Тимчасові заклади для перебування депортованих українців в РФ та на території тимчасово окупованого Кримського півострова переважно розташовувалися в приміщеннях старих готелів і санаторіїв, літніх таборів радянського типу без належних умов для проживання. Під час перебування в місцях тимчасового розміщення людей змушують проходити медичні огляди, з ними «проводять бесіди» представники держустанов РФ (найпоширеніші питання: чи наявне майно, яке постраждало від дій ЗСУ, як змушували вчити українську мову, як ставитися до РФ). Задля якнайшвидшої «інтеграції» українців в російське суспільство та «переведення» їх в статус громадян Росії, українцям «наполегливо пропонують» отримати статус тимчасового притулку (станом на серпень 2022 року за інформацією з російських джерел такий статус отримало трохи більше ніж 55 тисяч людей з України), працевлаштуватися в РФ (в основному різноробочими). Батьків змушують оформляти дітей до російських шкіл⁴¹. Окремим питанням є правовий статус українських громадян, які були вивезені (депортовані) на територію РФ. Як і інші іноземні громадяни, вони мають право

36 <https://suspilne.media/297860-okupacijna-vlada-pereselae-ziteliv-hersonsini-z-pravogo-berega-dnipra-na-livij/>

37 <https://ria.ru/20221017/pvr-1824593204.html>

38 <https://www.gorod3466.ru/news/obshchestvo/v-yugre-otkroyut-dopolnitelnye-punkty-vremennogo-razmeshcheniya-dlya-evakuirovannykh-zhiteley-iz-zon/>

39 <https://www.sibreal.org/a/bezhentsev-iz-mariupolya-privezli-v-primore/31837229.html>

40 «До Євросоюзу через Крим і "ДНР". Як жителі півдня виїжджають з окупації»: <https://youtu.be/t99USKQ9RbE>

41 Свідчення про умови в тимчасових закладах для перебування депортованих українців в РФ: <https://www.slidstvo.info/warnews/rozpovidi-deportovanyh-ukrayintsiv-pro-prymusove-vyvezennya-do-rosiyi/>, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62316233>

перебувати на території РФ 90 діб сумарно протягом кожного періоду в 180 діб⁴². Водночас громадянин України, що опинився на території РФ, має право звернутися до компетентних органів влади РФ для отримання одного з двох правових статусів — статусу біженця або статусу іноземного громадянина, який отримав притулок.

За даними російської громадської організації «Комитет «Гражданское содействие»», протягом першого півріччя 2022 року статус біженця в РФ отримали 53 громадянина України⁴³. Водночас, станом на червень 2022 року в установленому законодавством РФ порядку отримали притулок в РФ тільки 55 202 громадян України, що стало приводом для заяв Тетяни Москалькової, уповноваженої з прав людини в РФ, про необхідність звернень до МВС та ФСБ щодо виявлення причин такої «мізерної» кількості осіб, що отримали статус, як порівняти з кількістю тих громадян України, які були перевезені на територію РФ після початку повномасштабної збройної агресії проти України⁴⁴.

Важливо зауважити, що як у разі отримання статусу біженця, так і у разі отримання притулку в РФ, відповідно до статті ФЗ РФ від 19.02.1993 N 4528-1 (ред. от 14.07.2022) «Про біженців», наявна вимога передати національні документи, що посвідчують особу (паспорт, інші документи) на зберігання до територіального органу виконавчої влади в сфері внутрішніх справ. Ця норма не застосовується до громадян так званих «ДНР» та «ЛНР», а також до громадян України, які звернулися для отримання статусу шукача притулку в РФ, з липня 2022 року⁴⁵.

Крім спеціальних статусів іноземних громадян, важливо говорити про суттєве спрощення отримання громадянства України громадянства РФ.

Підґрунтя такої політики РФ закладалося ще з початку окупації Росією в 2014 році частини території України. Пізніше 24 квітня 2019 року був затверджений Указ президента РФ, яким спрощено процедуру отримання громадянства для жителів самопроголошених «Л/ДНР»⁴⁶. Вже після початку широкомасштабної збройної агресії проти України цей указ був змінений принаймні двічі. Спочатку, в травні 2022 року, до категорій осіб, які можуть отримати громадянство РФ в спрощеному порядку, були додані мешканці Херсонської та Запорізької областей⁴⁷. Потім у липні чергові зміни розширили можливість отримання громадянства РФ в спрощеному порядку на всіх громадян України⁴⁸.

42 Федеральний закон от 25.07.2002 № 115-ФЗ (ред. от 14.07.2022) «О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации»

43 <https://www.asi.org.ru/news/2022/09/19/za-pervye-shest-mesyaczev-2022-goda-oficialno-priznali-bezhenczami-tolko-tri-cheloveka/>

44 <https://www.rbc.ru/society/24/06/2022/62b575e19a794780eac80fa8>

45 Федеральний закон «О внесении изменения в статью 12 Федерального закона "О беженцах"» от 14.07.2022 № 342-ФЗ

46 Указ президента РФ від 24.04.2019 № 183: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/44190>

47 Указ Президента РФ від 25.05.2022 № 304: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205250004>

48 Указ Президента РФ від 11.07.2022 № 440: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202207110002>

Наразі невідомо, скільки громадян України, які були примусово вивезені (депортовані) на територію РФ, вирішили отримати громадянство РФ. Втім, за інформацією російської громадської організації «Комітет «Гражданское содействие»», в першому півріччі 2022 року кількість осіб, які отримали російське громадянство через МВС, скоротилося на 20 %, а найбільш різке падіння відзначено серед громадян України — кількість тих, хто отримав російське громадянство, зменшилася на 43%⁴⁹.

1.4. ДЕПОРТАЦІЯ ДІТЕЙ

Особливо гострою проблемою є депортація на територію РФ українських дітей, зокрема «статусних» дітей (дітей, позбавлених опіки та батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, які фактично позбавлені батьківського піклування через їхню загибель вже після початку широкомасштабної війни 24 лютого 2022 року).

За даними платформи «Діти війни»⁵⁰, яка була створена Міністерством реінтеграції разом із Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України, 9441 дитина вважається депортованою. Водночас, за даними Офісу Генерального прокурора, станом на 19 вересня 2022 року понад 7 тисяч українських дітей були депортовані на непідконтрольну територію України, на територію держави-агресора та на територію РБ⁵¹. Ця цифра базується на даних, зокрема заявах про зникнення дітей від родичів/опікунів/піклувальників, керівників дитячих установ тощо. Наразі ідентифіковано 5327 таких дітей.

Проте ці цифри можуть не відображати реальну картину щодо кількості вивезених дітей, оскільки наразі ведуться активні бойові дії, а частина території України тимчасово окупована. Крім того, Росія умисно перешкоджає у доступі до інформації, пов'язаної із процесами так званої «евакуації». Такі перешкоди створюються як для компетентних органів України, так і міжнародних організацій (наприклад, ЮНІСЕФ, МКЧХ) і представників громадянського суспільства. Депортованих дітей умовно можна розділити на кілька категорій:

- діти, які були вивезені на територію РФ із законними представниками (батьками, близькими родичами, опікунами тощо);
- діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які мали відповідний статус до початку повномасштабного вторгнення;
- діти з інвалідністю, які мають законних представників та станом на 24 лютого 2022 року перебували в закладах цілодобового нагляду;
- діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які набули цього статусу у зв'язку з діями РФ: батьки таких дітей були вбиті, або не пройшли «фільтраційні табори» чи були розлучені з дітьми через відсутність документів, що підтверджують батьківство.

49 <https://www.asi.org.ru/news/2022/09/19/za-pervye-shest-mesyaczev-2022-goda-oficijalno-priznali-bezhenczami-tolko-tri-cheloveka/>

50 <https://childrenofwar.gov.ua/>

51 Інтерв'ю очільника Офісу Генерального прокурора Андрія Костіна від 19.09.2022 (з 20:36): <https://youtu.be/PhdxiSFXSpo>

Є окремі свідчення щодо вивезення дітей, зокрема «статусних» (дітей, позбавлених опіки та батьківського піклування, дітей-сиріт) та дітей, які фактично позбавлені батьківського піклування через їхню загибель, вже після початку широкомасштабної війни 24 лютого 2022 року. Дітей масово вивозять із сиротинців, медичних установ, де вони проходили лікування/реабілітацію без батьків (зокрема з території «ДНР», куди українських дітей-сиріт вивезли раніше)⁵². Ще в квітні 2022 року уповноважена з прав дітей при президенті Росії Марія Львова-Бєлова заявляла, що «у нас на території» 1700 дітей з «Донецької та Луганської республік», більшість із яких — «діти з установ». А директорка департаменту державної політики у сфері захисту прав дітей міністерства освіти РФ Лариса Фальковська тоді ж, у квітні, з посиланням на органи опіки та піклування заявляла, що у Росію ввезли 2161 дитину, причому 100 з них, за формулюванням Фальковської, були зі «звільнених територій України» і незабаром будуть передані в прийомні сім'ї Москви і Тульської, Калузької, Воронежської областей⁵³.

До початку травня 2022 року лише з інтернатів та дитячих будинків окупованих частин Луганської та Донецької областей до Росії вивезли понад 2 тисячі дітей-сиріт, дітей без статусу і дітей, позбавлених батьківського піклування. Частина з них перебувала у Підмосков'ї, частина — в Ленінградській, Омській, Володимирській областях, і деяких уже готували до всиновлення⁵⁴.

Станом на липень 2022 року, за повідомленням уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, із Донецької області до РФ незаконно вивезено 108 українських дітей, позбавлених батьківського піклування. Дітей віком від 5 до 16 років «влаштовують» у прийомні сім'ї до громадян Росії⁵⁵. Зокрема, 14 липня 2022 року 32 дітей передали до родин росіян у Москві, Московській, Воронежській, Калузькій та Тульській областях, а також у Ямало-Ненецькому автономному окрузі. 13 дітей вивезли до Росії з Донецька, Шахтарська та Макіївки, ще 19 було депортовано до РФ раніше. Перш ніж «розподілити» дітей по різних регіонах РФ, їх привозять до Москви для зустрічі з «прийомними батьками», а для прискорення «процесу привласнення» українським дітям-сиротам почали давати російське громадянство за спрощеною процедурою.

Зокрема, в середині липня до Підмосков'я з тимчасово окупованого Донецька транзитом через Курськ і Ростов перемістили українських дітей, позбавлених батьківського піклування. Всі вони — рідні брати і сестри, які раніше перебували в Донецькому дитячому будинку. Наразі їх планують влаштувати до сімей

52 Свідчення щодо вивезення на територію РФ «статусних» дітей та дітей, фактично позбавлених батьківського піклування через їхню загибель після повномасштабного вторгнення: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62164267>, <https://youtu.be/U8TiZumL-Pc>

53 Дані російської влади щодо дітей з «Донецької та Луганської республік»: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62164267>

54 Інформація станом на травень щодо кількості дітей, вивезених з інтернатів та дитячих будинків окупованих частин Луганської та Донецької областей до Росії: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-rosiya-usynovlennya-putin/31877450.html>, <https://youtu.be/X002egYntvQ>

55 Інформація про вивезення 108 українських дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей віком від 5 до 16 років, яких «влаштовують» у прийомні сім'ї до громадян Росії: <https://interfax.com.ua/news/general/847142.html>

російських громадян⁵⁶. Також відомо про вивезення з Куп'янського інтернату 13 дітей віком від 6 до 12 років. Незважаючи на те, що діти мають батьків або опікунів, дітей без їх відома окупанти вивезли до окупованого міста Сватове (Луганська область). Російська сторона сама підтверджує, що ці українські діти мають батьків чи опікунів в Україні, але не надає інформацію про те, що надалі буде з цими дітьми⁵⁷.

Діти, яких вивозили до віддалених регіонів Росії, іноді могли перебувати в дорозі близько тижня. У результаті аналізу відкритих джерел вдалося встановити, що їх депортували до щонайменше 57 регіонів РФ, зокрема, в Омську область, Дагестан та на Сахалін⁵⁸, що обмежує можливості дітей спілкуватися з українськими родичами, а також негативно впливає на їхній фізичний (через відсутню різницю у кліматичних умовах) та моральний стан.

У Росії дітей розміщують у готелях, дитячих таборах, базах відпочинку, оздоровлювальних комплексах та притулках. Умови там подібні до тих, які характерні для «дешевих костелів»⁵⁹. Діти шкільного віку автоматично зараховуються до російських освітніх закладів та навчаються відповідно до наявних російських освітніх програм⁶⁰. Зафіксовано, що під час прогулянок учні слухають гімн Росії, в організованих заходах використовуються прапори РФ⁶¹.

Якщо в перші місяці повномасштабного вторгнення РФ депортувала українських дітей переважно під приводом «евакуації», то протягом літа і на початку вересня 2022 року перелік підстав для вивезення доповнився «відпочинком у таборах». Після завершення такого «відпочинку» дітей примусово утримують на території РФ невизначений час «із метою навчання» та «з міркувань безпеки»⁶². Так, було задокументовано вивезення 28 серпня 2022 року 20 дітей (7 — зі Стрілечої, Харківської області, ще 13 — із Козачої Лопані Харківської області) у дитячий табір «Ведмедик» у селищі Кабардинка, між Геленджиком та Новоросійськом. Всього відомо про вивезення щонайменше 503 дітей з Харківської області до Краснодарського краю⁶³. 22 вересня державне видання

56 Дані про вивезення до Підмосков'я з території окупованого Донецька українських дітей, позбавлених батьківського піклування: <https://zn.ua/ukr/international/okupovani-navishcho-rosija-primusovo-pereseljaje-ukrajinskikh-ditej-ta-jak-iz-tsim-boretsja-ukrajina.html>, <https://www.facebook.com/dmytro.lubinets/posts/2845387925768982>, <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/08/novyna/suspilstvo/rosiyany-hotuyutsya-vyvezty-ditej-syrit-luhanshhyny-rf-hajdaj>

57 Дані про вивезення з Куп'янського інтернату дітей, які мають батьків чи опікунів: https://t.me/Pravda_Gerashchenko/41965, <https://svatove.city/articles/236822/vikradenih-z-harkivschini-ditej-okupanti-shovali-v-shkoli-internati-svatovogo-navishcho>, <https://kh.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1219503-okupanti-vikrali-ditej-iz-kupjanska-volonter>

58 <https://spravdi.gov.ua/dopomoga-vykradenym-syrotam-yak-rosiya-vsynovlyuye-ditej-z-ukrayiny/>

59 <https://freeradio.com.ua/ru/kuda-pryvezly-jevakuyrovannykh-yz-dnr-lnr-y-v-kakykh-uslovyakh-ony-budut-zhyt-foto-vydeo/>

60 <https://yamal-media.ru/narrative/my-edem-na-ekskursiju-kak-evakuirujut-ditej-sirot-iz-luganska-i-donetska>

61 Ibid.

62 <https://www.pravda.com.ua/news/2022/10/24/7373226/>, https://24tv.ua/rosiyani-ne-povertayut-batkam-ditey-yakih-zabrali-litni-tabori_n2164313

63 <https://graty.me/uk/navishho-vam-chuzhi-diti-pislya-deokupaczi%D1%97-harkivshhini-batki-ne-mozhut-povernuti-ditej-yakih-vivezli-u-rosiyu-na-litnij-vidpochinok/>

«Кубань 24» розмістило публікацію про те, що 223 дитини з Харківської області влаштували до початкових класів у школі № 7 Геленджика⁶⁴.

До літніх таборів дітей також вивозили на територію тимчасово окупованого Кримського півострова: переважно у Євпаторію, Ялту та Феодосію. З відкритих джерел стало відомо про переміщення в такий спосіб щонайменше 6000 дітей⁶⁵. Всього окупаційна влада планує розмістити в Криму до 5000 українських дітей з Херсонської області⁶⁶. «Заступниця міністра освіти Херсонської області» Тетяна Кузьміч заявила, що під час «відпочинку» з дітьми проводитимуть факультативні заняття з російської мови та історії⁶⁷.

За офіційними даними російських каналів, у квітні 27 дітей з Донбасу взяті під тимчасову опіку сім'ями з Підмосков'я. Проєкт влаштування дітей особисто контролював губернатор Московської області Андрій Воробйов. Марія Львова-Бєлова заявляла, що ці 27 дітей роками жили в установах, без кровних родичів. Проте в інтерв'ю телеканалу «360» два хлопчики восьми і дев'яти років, яких уже чекали на пероні тимчасові опікуни, розповіли журналістці, що у них у Маріуполі є бабуся, тобто діти мають кровних родичів в Україні. У липні 2022 року ці 27 українських дітей отримали російське громадянство⁶⁸.

За інформацією BBC (з посиланням на повідомлення офіційних органів РФ), на теперішній час вже понад 100 дітей віддали у прийомні сім'ї, і цей процес триває⁶⁹. За даними ГО «Регіональний центр прав людини», зібраними під час моніторингу офіційних інтернет-ресурсів РФ та обрахованими методом крос-калькуляцій, станом на кінець жовтня 2022 року до російських прийомних родин було передано 386 депортованих українських дітей. Ідеться про вивезених дітей і з так званих «ДНР» та «ЛНР», і з територій, які Росія захопила після 24 лютого.

Спочатку формою такого передавання була тимчасова опіка, адже відповідно до статті 165 Сімейного кодексу РФ усиновлення дітей без громадянства Росії не передбачено⁷⁰. Тому ще 9 березня 2022 року під час зустрічі з Президентом

64 <https://kuban24.tv/item/v-gelendzhike-deti-iz-harkovskoj-oblasti-nachali-obuchenie-po-shkolnoj-programme>

65 <https://glava.rk.gov.ru/ru/article/show/5610>

66 Ibid.

67 <https://most.ks.ua/news/url/z-hersonskoj-oblasti-okupanti-hochut-vivezti-v-serednju-smugu-rosiji-400-ditej/>

68 Дані російської влади щодо отримання російського громадянства 27 українськими дітьми: <https://life.nv.ua/ukr/kids/poryatunok-ditey-z-mariupolya-yak-vihovanci-simeynogo-ditbudinku-uniknuli-deportaciji-vvs-50257715.html>, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-rosiya-usynovlennya-putin/31877450.html>, <https://www.rbc.ua/ukr/news/zachem-rossiyane-vyvozyat-detey-ukrainy-zhdet-1662576294.html>

69 Інформація BBC (з посиланням на повідомлення офіційних органів РФ) про понад 100 українських дітей, яких віддали у прийомні сім'ї в РФ: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62391181>

70 Семейный кодекс Российской Федерации от 29.12.1995 N 223-ФЗ (ред. от 04.08.2022) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.09.2022) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/6c7251863efcdea3b278974abc135b3719d663c8/

РФ Владіміром Путіним дитяча омбудсменка Марія Львова-Белова поскаржи-лася на те, що через національні законодавчі перепони діти не можуть бути усиновлені, бо не мають громадянства РФ, а Путін пообіцяв ліквідувати дану прогалину⁷¹. 25 травня 2022 року він підписав указ про спрощений порядок набуття російського громадянства громадянами України⁷². 30 вересня 2022 року в результаті протиправної анексії тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей Путін підписав закони, які визнали громадян України на цих територіях громадянами РФ⁷³. Таким чином, внаслідок примусово накинутаго російського громадянства, РФ фактично скасувала будь-які законодавчі обмеження, які стосувалися особливого порядку передавання українських дітей у сім'ї громадян РФ, зокрема, обов'язку отримувати згоду на це компетентного органу України⁷⁴. Сама Марія Львова-Белова вже також «всиновила» викрадену з Маріуполя українську дитину⁷⁵. Для «спрощення» процедури вивезення «статусних» дітей та передавання їх для усиновлення російська влада застосовує, серед іншого, процедури нав'язування російського громадянства. Зокрема, в червні призначений Росією керівником адміністрації окупованої Херсонської області Кирило Стремоусов заявив, що діти-сироти у Херсоні вже отримали громадянство РФ, а дітям, які народилися на Херсонщині після 24 лютого, автоматично дадуть російське громадянство⁷⁶. Такі випадки були і в Маріуполі — там малюку видали свідоцтво про народження так званої «ДНР». Є дані про те, що у Маріуполі окупаційна влада взагалі позбавляє дітей будь-якого громадянства, це дозволяє безперешкодно вивозити їх на територію РФ⁷⁷.

Відомо, що РФ використовує примусово депортованих українських дітей для антиукраїнської пропаганди⁷⁸.

Є інформація про те, що для спрощення «вивезення» дітей з України вже є «волонтери» на території окупованого Донецька, які займаються збиранням

71 <http://kremlin.ru/events/president/news/67949>

72 Указ Президента Российской Федерации от 25.05.2022 № 304 «О внесении изменений в Указ Президента Российской Федерации от 24 апреля 2019 г. № 183 "Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке"» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205250004>

73 Офіційний сайт Державної Думи Федеральних Зборів РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duma.gov.ru/news/55420/>

74 Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text

75 <https://russian.rt.com/russia/news/1066140-detskii-ombudsmen-mariya-lvova-belova-priemniy>

76 Інформація про паспортизацію дітей-сиріт з Херсона: <https://mind.ua/news/20243207-dityam-yaki-narodilisya-na-hersonshchini-pislya-24-lyutogo-avtomatichno-dadut-rosijske-gromadyanstvo> <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/14924159>

77 У Маріуполі окупаційна влада взагалі позбавляє дітей будь-якого громадянства, що дозволяє безперешкодно вивозити їх на територію РФ: <https://donbas24.news/news/u-mariupoli-ta-xersoni-dityam-vidayut-rosiiske-gromadyanstvo-shho-roboti-batkam>

78 Використання РФ вивезених українських дітей для пропаганди: <https://www.kmu.gov.ua/news/irina-vereshchuk-shukayemo-ta-povertayemo-ukrayinskih-ditej-yakih-primusovo-vivezli-okupanti>

інформації для такого «реєстру» батьків, які бажали б усиновити дитину з України⁷⁹.

Також станом на 5 вересня 2022 року є інформація про примусову депортацію до Москви дітей, позбавлених батьківського піклування, з Херсонської області (чотирьох вихованців віком від 11 місяців до двох років) — нібито для проходження курсу лікування. Двох дітей невстановлені люди уже вивезли в невідомому напрямку⁸⁰.

Повернення з РФ на територію України таких дітей — вкрай складний і довготривалий процес. Передусім це пов'язано з тим, що після так званої «паспортизації» та усиновлення (віддання під опіку) українських дітей фактично встановити дані цих дітей неможливо (росіяни умисно змінюють і знищують їхні персональні дані, щоб їх неможливо було встановити).

В Україні дані про переміщення дітей фіксує Національне інформаційне бюро, за даними якого в Україну були повернуті 96 депортованих дітей⁸¹.

79 Інформація про створення на території окупованого Донецька «реєстру» батьків, які бажали б усиновити дитину з України: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-deportatsiya-ditey-mariupol-rosiya-usynovlennya-putin/31877450.html>

80 Примусова депортація дітей-сиріт з Херсонської області: <https://www.facebook.com/khersonpolice.official/posts/pfbid02uiZgbzrvmg5a3YKND2xJJ3p5xNG2XyMphM3LqM1jh9GgrK7hai8oiHDCiCVUrZn6l>

81 Кількість верифікованих 5909 дітей, які були примусово депортовані на територію РФ, та повернутих в Україну, станом на 20 вересня: <https://childrenofwar.gov.ua>

2 ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ТА ПОЛІТИЧНА ОЦІНКА

2.1. РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ЕВАКУАЦІЯ», «ПРИМУСОВЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ», «ДЕПОРТАЦІЯ»

Примусове вивезення українських громадян з окупованих територій у російських публічних комунікаціях продовжують називати «евакуацією». Однак евакуація, згідно з аналізом частини 2 статті 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни — це загальне або часткове переміщення населення з певної території, необхідне для гарантування його безпеки або зумовлене імперативними причинами воєнного характеру. Евакуація є лише одним із способів захисту цивільного населення, який може використовуватися лише в двох, чітко визначених випадках:

1. це необхідно для гарантування безпеки цивільного населення,
2. або ж зумовлене імперативними причинами воєнного характеру.

Хоча примусове переміщення осіб із гуманітарних міркувань може бути виправданим в окремих ситуаціях, підстава для такого переміщення не є достатньою, якщо гуманітарна криза, яка спричинила переміщення осіб, сама по собі є результатом неправомірних дій порушника⁸².

Крім того, евакуація не може бути примусовим процесом, має бути цілковито вільним вибором особи⁸³. Евакуація не може застосовуватися як стратегія ведення війни, зокрема, досягнення військової переваги, а цивільні особи, які відмовляються від евакуації, зберігають свій захищений статус і не можуть зазнавати будь-яких обмежень і прямих нападів⁸⁴.

Від евакуації слід відрізнити депортацію та насильницьке переміщення населення — тобто насильницьке переміщення осіб, які зазнали виселення або інших примусових дій, з району, в якому вони законно перебувають, без підстав, що допускаються міжнародним правом⁸⁵.

В залежності від того, куди саме відбувається переселення, розрізняється **депортація** (насильницьке переселення цивільних осіб з території їх проживання на територію держави-окупанта чи іншої держави) та **примусове**

82 ICTY, The Prosecutor v. Radovan Karadžić, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, para. 492.

83 Blagojevic & Jokic Trial Judgment 17 January 2005: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/tjug/en/bla-050117e.pdf

84 Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949, Commentary of 1958

85 Римський статут Міжнародного кримінального суду: [https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf)

переміщення (насильницьке переселення цивільних осіб з території проживання на іншу територію у межах держави їхнього громадянства). Примус у цьому випадку передбачає не тільки фізичний вплив, а також погрозу насильством, переслідування, затримання, психологічне пригнічення, зловживання владою і зумисне створення середовища небезпеки стороною збройного конфлікту⁸⁶. Примусовість переміщення, по суті, визначається через відсутність реального вибору постраждалих у цьому процесі. Відповідно, згода осіб на переміщення, чи навіть запит на таке переміщення мають бути надані добровільно, в результаті вільного волевиявлення особи, яке оцінюється з урахуванням всіх обставин кожного конкретного випадку переміщення⁸⁷. Тобто згода постраждалої особи на переміщення не робить таке переміщення автоматично правомірним, оскільки обставини такого переміщення можуть знецінити таку згоду, якщо вона була отримана в умовах терору та насильства⁸⁸. Створення умов, в яких особи побоюються насильства, примус, затримання, психологічний тиск, знищення будівель в житлових зонах⁸⁹ — це створення атмосфери, в якій іншого вибору, крім як покинути місцезнаходження, немає. Створення такої атмосфери — це примусове переміщення⁹⁰.

Хоча РФ стверджує, що українці виїжджають на її територію добровільно, що Росія рятує їх, евакуюючи в безпечні місця⁹¹, українські громадяни піддаються психологічному примусу, обману, обмежуються у доступі до повної інформації чи внаслідок інших злочинних дій змушені обирати шлях на інші окуповані території або в Росію. Приклади таких злочинних дій перелічені нижче:

- 1) зупиняли на блокпостах та направляли в бік окупованих територій/Росії;
- 2) окупаційна влада організовувала евакуаційний транспорт лише в напрямку Росії, стверджуючи, що альтернативи немає;
- 3) евакуаційні автобуси, що мали направлятися на підконтрольну Україні територію, окупанти спрямовували до Росії або на інші окуповані території, не даючи цивільним можливості покинути транспорт;
- 4) переконували українців, які були в окупації, в тому, що факт перебування в окупації стане приводом для переслідування з боку української влади/збройних сил, якщо вони не виїдуть⁹²;
- 5) погрожували застосуванням фізичного насильства;
- 6) створювали умови, за яких іншого вибору, ніж виїжджати на території

86 Krstić Trial Judgement 02 August 2001: <https://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf>

87 ICTY, The Prosecutor v. Radovan Karadžić, Public Redacted Version of Judgement Issued on 24 March 2016, para. 488-490

88 ICTY, Prosecutor v. Jadranko Prlić, Case No. IT-04-74-T, Judgement (TC), 29 May 2013, paras. 50-51

89 ICC, Prosecutor v. Muthaura, Kenyatta and Ali, "Decision on confirmation of charges", ICC-01/09-02/11, 23 January 2012, para. 244

90 ICTY, Prosecutor v. Jovica Stanišić and Franko Simatović, Case No. IT-03-69-T, Judgement (TC), 30 May 2013, paras. 992-993

91 «В РФ с Украины, ДНР и ЛНР за сутки эвакуированы более 7,5 тыс. человек»: <https://www.interfax.ru/russia/845948> <https://www.interfax.ru/world/846957>

92 <https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians>

- РФ, у людей не залишалось⁹³ (прицільні обстріли цивільних кварталів та інфраструктури, позбавлення осіб, які перебувають на обстрілюваних або окупованих територіях, житла, свободи пересування, доступу до газу, електроенергії, води, знищення медичної інфраструктури);
- 7) обстріли гуманітарних коридорів в напрямку підконтрольної Україні території⁹⁴;
 - 8) відмова пропускати цивільних осіб в напрямку підконтрольної Україні території, створення необґрунтованих черг, в яких тисячі людей чекають днями в непридатних для цього умовах⁹⁵.

Дії РФ не відповідають вимогам евакуації як за підставою для проведення таких дій, так і за організацією процесу, а свідомо підміна понять евакуації та депортації містить ознаки спроби РФ зняти з себе відповідальність за примусову депортацію українського населення.

2.2.

ДЕПОРТАЦІЯ АБО НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ЯК МІЖНАРОДНИЙ ЗЛОЧИН

Пряма заборона, незалежно від мотивів, проводити примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні, встановлена статтею 49 Женевської конвенції про захист жертв війни від 1949 року та статтею 85 Додаткового протоколу 1 до Женевських конвенцій.

Єдиним винятком є евакуація, яка може проводитися лише за наявності однієї з двох підстав, передбачених статтею 49, і не може передбачати переміщення осіб, що перебувають під захистом, за межі окупованої території, за винятком випадків, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин. Особи, яких було евакуйовано в такий спосіб, повинні бути відправлені додому відразу після припинення воєнних дій на цій території, і право таких осіб покинути територію, якщо виїзд не суперечить національним інтересам держави, не може бути обмежене⁹⁶.

Отже, дії РФ порушують цілу низку норм міжнародного гуманітарного права щодо добровільності евакуації і напрямків такої евакуації.

93 Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, ОБСЄ: https://www.osce.org/files/f/documents/8/b/523811_0.pdf

94 <https://suspihne.media/287047-vranci-rosijski-vijskovi-zavdali-raketnih-udariv-po-okolicah-zaporizza/>

95 <https://zmina.info/articles/doroga-na-vyzhyvannya-yak-ukrayinczi-z-okupovanogo-pivdnya-peretynayut-vasylivku-shhob-vyrvatysya-na-svobodu/>

96 Стаття 35 Конвенції про захист цивільного населення під час війни: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Із задокументованих фактів можна також зробити висновок про порушення вимог щодо умов проведення евакуації, адже евакуація має відбуватися із забезпеченням належних умов перебування евакуйованого населення. Держава зобов'язана облаштувати місця перебування з належними умовами гігієни, харчування, а також не може розлучати членів однієї сім'ї.

Розміщення примусово переміщених громадян України у віддалених частинах РФ також суперечить одному з основних принципів евакуації: евакуація є тимчасовою. Коли імперативні причини воєнного характеру припиняються, переміщеним особам заборонено перешкоджати повертатися додому, а окупаційна держава, яка депортувала цивільне населення на власну територію, не може обмежувати право особи покинути її в будь-який час.

У діях РФ також є ознаки депортації та примусового переміщення, що кваліфікується як міжнародний злочин за статтею 8(2)(a)(vii), або 8(2)(b)(viii) Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Серед контекстуальних елементів воєнного злочину, що має місце, важливо врахувати такі:

- наявність між РФ та Україною міжнародного збройного конфлікту та окупації частини територій останньої, а також вчинення злочину саме в умовах та в зв'язку зі збройним конфліктом;
- збройні сили РФ посягають на права осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права (цивільне населення окупованих територій, військовополонені тощо);
- виконавці злочину усвідомлюють фактичні обставини наявності збройного конфлікту з Україною.

У разі наявності елемента широкомасштабного та систематичного нападу на цивільних осіб, **депортація та примусове переміщення може кваліфікуватись як злочин проти людяності** за статтею 7(d) Римського статуту.

Відповідно до національного кримінального законодавства України, дії РФ щодо примусової депортації українських громадян можуть кваліфікуватись за статтею 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни). Такий міжнародний злочин як депортація наразі прямо не закріплений в диспозиції статті 438 КК України. Кваліфікація цих дій як порушення законів та звичаїв війни вимагає додаткового зазначення статті міжнародного договору, ратифікованого Україною, де таке порушення закріплене, оскільки це вимагається бланкетним характером цієї статті Кодексу.

2.2. ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДЕПОРТАЦІЇ ДІТЕЙ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Окремі уваги потребують свідчення щодо вивезення дітей, зокрема дітей, позбавлених опіки та батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, які фактично позбавлені батьківського піклування, через їхню загибель вже після початку широкомасштабної війни 24 лютого 2022 року.

Примусове переміщення, депортація дітей має ознаки порушення положень Конвенції ООН про права дитини⁹⁷, зокрема, статей 8 та 21, які встановлюють зобов'язання держав поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я, сімейні зв'язки, не допускаючи протизаконного втручання, та обов'язок держави забезпечувати, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні органи влади, які визначають, що усиновлення припустиме з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів, і що зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення.

Міжнародне гуманітарне право передбачає особливий захист дітей, і окупаційна держава зобов'язана забезпечувати цей захист. Стаття 50 Конвенції про захист цивільного населення під час війни встановлює заборону для окупаційної держави за будь-яких обставин змінювати громадянський статус дітей або вносити їх до списків підконтрольних їй формувань або організацій та зобов'язує її вжити всіх необхідних заходів для полегшення процедури встановлення особи для дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків. Стаття 78 Додаткового протоколу I встановлює пряму заборону переміщувати дітей до іноземної держави і встановлює єдину виключну обставину, за якої переміщення дітей, що перебувають на окупованій території, може бути дозволене — невідкладні причини, пов'язані зі станом здоров'я чи лікуванням. При цьому наголошується на тому, що така евакуація повинна бути тимчасовою.

Держава в ході такої евакуації має докласти максимальних зусиль, щоб знайти родичів або опікунів дитини й отримати їхню письмову згоду. Якщо такі особи не можуть бути знайдені, вимагається письмова згода на евакуацію від осіб, які за законом або звичаєм несуть основну відповідальність за опіку над дітьми.

Враховуючи обов'язкову умову тимчасовості евакуації, держава, що проводить таку евакуацію, повинна зробити все можливе, щоб спростити подальше повернення цих дітей у їхні сім'ї. Переміщення дітей загалом допускається лише за участі держави громадянства дитини, і для полегшення такого повернення дитини в державу громадянства має бути надана вичерпна інформаційна картка на кожную дитину, яку було евакуйовано, до Центрального довідкового агентства Міжнародного комітету Червоного Хреста. Жодної з цих умов Росія не виконує.

Важливо враховувати, що зі статті 78 Додаткового протоколу I випливає, що переміщення дітей, які не є громадянами держави, що проводить таке переміщення, без законної на те підстави, заборонене навіть за наявності дозволу відповідальних осіб. Порушенням також є отримання такого дозволу із застосуванням примусу до осіб, що відповідальні за дітей. Будь-які посилання на бажання чи згоду самих дітей на таке переміщення ніяк не впливають на кваліфікацію, адже діти, в силу свого статусу, не здатні надавати таку згоду.

Переміщення дітей, яке здійснює РФ, порушує всі вимоги, встановлені нормами міжнародного гуманітарного права, адже відсутня єдина допустима підстава для такої евакуації, і Росія не виконує вимог щодо отримання дозволів від від-

97 Конвенція ООН про права дитини: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

повідальних осіб та сповіщення держави громадянства і надання інформації про дітей, необхідної для їхнього повернення. Такі дії мають ознаки злочину депортації та примусового переміщення.

Дії РФ також мають ознаки геноциду за статтею 6 і (е) Римського статуту. Елементи цього злочину передбачають:

- 1) примусове переміщення однієї або більше осіб;
- 2) такі особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи;
- 3) мета — знищити повністю або частково таку національну, етнічну, расову чи релігійну групу;
- 4) особи передавалися з однієї групи до іншої;
- 5) такі особи не досягли 18 років;
- 6) ці дії були вчинені в контексті явної практики схожих дій, направлених на знищення такої групи, або ж самі по собі становили таке знищення⁹⁸.

Римський статут та Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього не передбачають періоду часу, на який діти передаються з однієї групи до іншої, щоб такі дії могли становити геноцид. Основна умова — ментальний елемент наміру знищити повністю або частково групу через таке передавання дітей. Враховуючи, що українських дітей віддають на усиновлення російським громадянам, зокрема і за наявності в дітей родичів в Україні, що процедуру такого усиновлення громадянами РФ було спрощено, таким дітям нав'язується російське громадянство, а також проводяться заходи «перевиховання»⁹⁹, щоб нав'язати дітям російську мову та культуру, дії російської влади спрямовані на остаточне передавання таких дітей, знищення їхнього зв'язку з групою та позбавлення їх можливості повернення в Україну. Такі дії також мають на меті зупинити відтворення цілого покоління представників української національної групи та перетворити дітей на ворогів власної нації.

Таким чином, за своїм згубним впливом та кінцевою метою депортація українських дітей до РФ, а також на тимчасово окуповану нею територію Криму, де національна ідентичність неповнолітніх поступово викорінюється через примусову русифікацію, пропаганду в ЗМІ, «просвітницькі» розмови з представниками Російської православної церкви Московського патріархату, нав'язування культурних зразків та традицій, може бути прирівняна до злочину геноциду у формі насильницького передавання дітей з однієї захищеної групи до іншої. У 2015 році Комісія з правди та примирення Канади визнала «культурним геноцидом» схожі діяння уряду та католицької церкви щодо неповнолітніх представників корінного населення, які вчинялися з кінця XIX століття до 70-х років XX століття.

98 International Criminal Court, Elements of Crimes, 2013

99 https://www.oprf.ru/live_stream/1326

2.4.

НАЛЕЖНА ПРАВОВА ОЦІНКА, РОЗСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Зважаючи на те, що примусове переміщення населення або депортація окупаційною владою РФ можуть бути кваліфіковані як злочин проти людяності та/або воєнний злочин відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, правоохоронні органи України розпочали відповідні кримінальні провадження щодо примусового переміщення українських громадян за межі території України і разом із низкою правозахисних організацій документують такі порушення для передавання цих відомостей прокурору Міжнародного кримінального суду та в подальшому притягнення вищого політичного та військового керівництва РФ до відповідальності. При цьому варто врахувати обмеження кваліфікації за національним законодавством України, адже Кримінальний кодекс не передбачає злочинів проти людяності, і єдиною можливою кваліфікацією за національним законодавством є стаття 438 КК («Порушення законів та звичаїв війни») і аналіз фактів як порушень законів та звичаїв війни. Станом на червень в Україні розслідувалося понад 20 кримінальних проваджень щодо примусового переміщення осіб на територію РФ та Республіки Білорусь¹⁰⁰.

Зокрема, Донецькою обласною прокуратурою в рамках розслідування кримінальних проваджень за фактами порушення законів та звичаїв війни (ч. 1 ст. 438 КК України) було встановлено, що ще 16 лютого 2022 року, в умовах поточного міжнародного збройного конфлікту, за відсутності реальної небезпеки для населення та вагомих підстав воєнного характеру, злочинним керівництвом окупаційної адміністрації РФ ухвалене рішення щодо примусового переміщення мешканців тимчасово непідконтрольної українській владі території Донеччини до країни-агресора¹⁰¹.

За даними, наведеними керівником Донецької обласної прокуратури, станом на 31 серпня під процесуальним керівництвом Донецької обласної прокуратури здійснюється досудове розслідування у дев'яти кримінальних провадженнях за фактами примусового переміщення мешканців з тимчасово окупованих міст, зокрема Маріуполя, на територію РФ та так званої «ДНР». Вдалося встановити дані про понад 7000 осіб, примусово переміщених та депортованих як безпосередньо на тимчасово окуповані території Донецької області, так і до РФ. Із початку збройної агресії здійснювалося досудове розслідування трьох кримінальних проваджень за фактами примусової депортації до РФ 273 дітей (передані до Офісу Генерального прокурора)¹⁰².

Також відомо про наявність кримінальних проваджень щодо примусового переміщення (депортації) під процесуальним керівництвом Луганської та Херсон-

100 «Україна розслідує понад 20 кримінальних проваджень щодо примусового переміщення осіб у росію та білорусь»: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3499782-v-ukraini-vidkrili-20-sprav-cerez-deportaciu-ludej-do-rosii-ta-bilorusi-venediktova.html>

101 https://don.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=313101&fp=190

102 «Керівник Донецької обласної прокуратури Павло Угровецький: «Ми документуємо злочини загарбників від самого початку збройної агресії рф у 2014 році»: <http://www.golos.com.ua/article/363857>

ської обласної прокуратур. Значна практика документування та розслідування фактів примусової депортації й зміни демографічного складу Кримського півострову напрацьована прокуратурою АРК та міста Севастополь з 2016 до 2022 року¹⁰³, що могло би бути використане як приклад слідчої практики.

Наразі Офіс ГПУ заявляє про вжиті заходи щодо забезпечення документування всіх воєнних злочинів РФ та формування якісної доказової бази. Окремо питанням примусового переміщення (депортації) в структурі ОГП займається відповідний Департамент. Проте на офіційних ресурсах ОГП інформація про 10 570 депортованих дітей (станом на початок листопада) поширюється з посиланням на дані Національного інформаційного бюро. Залишається питання щодо можливості зібрання в рамках національних кримінальних проваджень свідчень осіб, потерпілих від примусової депортації, які перебувають за межами України. А також щодо того, чи досліджується в рамках наявних проваджень питання встановлення масштабів та системності примусового переміщення як злочинної політики країни-окупанта, а не просто окремі факти за результатами свідчень тих чи інших постраждалих осіб.

2.5. МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНА ОЦІНКА

Проблема депортації українських громадян була неодноразово висвітлена у доповідях міжнародних організацій та заявах міжнародних партнерів України. Так, у *Проміжному звіті Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ щодо повідомлення про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні*¹⁰⁴ міститься заклик до Російської Федерації негайно припинити депортацію мирного населення з окупованих територій, скасувати процедуру «фільтрації» та забезпечити дотримання всіх наданих прав цивільним особам на територіях, які вона окупує. Інститут вивчення війни (ISW) у своєму звіті від 30 серпня дійшов висновку, що Росія створює умови для примусової культурної асиміляції переміщених українців у РФ, щоб стерти їхню українську культурну ідентичність¹⁰⁵.

І примусове переміщення (депортація) українських громадян, і фільтрація стали предметом дослідження Human Rights Watch. У доповіді «*В нас не було вибору*». «*Фільтрація*» та злочин примусового переміщення українських цивільних до Росії» наводяться документальні свідчення про примусове переміщення місцевого населення з Маріуполя та Харківської області до Росії або окупованих Росією районів України. На відміну від комбатантів, які, захоплені в полон, набувають статусу військовополонених і можуть бути вивезені на територію противника, цивільне населення згідно з міжнародним гуманітарним правом не може піддаватися примусовому переміщенню. У доповіді описуєть-

103 Офіційні повідомлення прокуратури АРК та міста Севастополь про результати розслідування фактів примусової депортації: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=319706&fp=20

104 ODIHR Interim Report on reported violations of international humanitarian law and international human rights law in Ukraine https://www.osce.org/files/f/documents/c/d/523081_0.pdf

105 Звіт Інституту вивчення війни від 30.09.2022: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-august-30>

ся, як російські військові, а також інші представники російської та пов'язаної з Росією влади різними способами чинили тиск на місцеве населення, що тікає з районів бойових дій, змушуючи виїжджати в Росію або в так звану «ДНР». Крім того, в доповіді описується, з якими труднощами стикалися люди, які не бажали виїжджати до Росії і намагалися виїхати на підконтрольну Україні територію, або ті, кого вивезли до Росії і хто намагався виїхати звідти до якоїсь третьої країни — і порушення, які супроводжували ці процеси¹⁰⁶.

Випадки незаконної депортації та примусового переправлення українців через Білорусь або безпосередньо до Російської Федерації були також зафіксовані Незалежною міжнародною комісією з розслідування порушень в Україні¹⁰⁷.

Міжнародні партнери також дають однозначну оцінку діям РФ із вивезення українських громадян на територію РФ.

Так, Сейм Литви визнав вивезення українців до РФ депортацією українського народу та закликав інші держави домагатися відповідальності РФ за ці злочини¹⁰⁸. Парламенти Естонії, Латвії, Канади, Литви та Чехії визнали злочини РФ (зокрема йдеться і про примусову депортацію українського народу) геноцидом українського народу¹⁰⁹.

25 серпня США вказали на те, що всі дії РФ щодо примусової депортації та переміщення українського населення з тимчасово окупованих території є воєнним злочином і порушенням Четвертої Женевської конвенції, яка передбачає захист цивільного населення в зонах конфлікту. Росія примусово переселила українців, створюючи привід для анексії нових територій¹¹⁰.

106 “We Had No Choice”. “Filtration” and the Crime of Forcibly Transferring Ukrainian Civilians to Russia: <https://www.hrw.org/ru/report/2022/09/01/382706>

107 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>

108 Сейм Литви визнав вивезення українців до РФ депортацією українського народу та закликав інші держави домагатися відповідальності РФ за ці злочини: https://lb.ua/world/2022/06/16/520265_litva_viznala_vivezennya_ukraintsiv.html, <https://www.delfi.lt/ru/news/politics/sejm-litvy-priznal-vyvoz-ukraincev-v-rossiyu-deportacij-ukrainskogo-naroda.d?id=90505497>

109 Рішення країн про визнання злочинів РФ геноцидом українського народу: <https://www.riigikogu.ee/istungi-ulevaated/riigikogu-vottis-vastu-avalduse-venemaa-sojakuritegudest-ja-genotsiidist-ukrainas/>, <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1233135723889306&set=a.127025254500364&type=3>, https://titania.saeima.lv/LIVS13/saeimalivs_lmp.nsf/0/6D3B896E469E534AC22588240030473C?OpenDocument, <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3469306-parlament-kanadi-viznav-dii-rosii-v-ukraini-genocidom.html>, https://twitter.com/SenatorMarkDaly/status/1532073563435724800?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1532073563435724800%7Ctwgr%5Edb1450830412d92567f53570e634976766d66a52%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fgalinfo.com.ua%2Fnews%2Fsenat_irlanii_vyznav_viynu_rosii_v_ukrainu_genotsydom_386064.html

110 Інформація щодо визнання США того, що всі дії РФ щодо примусової депортації та переміщення українського населення з тимчасово окупованих території є військовим злочином і порушенням Четвертої Женевської конвенції, яка передбачає захист цивільного населення в зонах конфлікту. Росія примусово переселила українців як привід для анексії нових територій: <https://www.state.gov/accountability-for-war-crimes-and-other-atrocities-in-ukraine-recent-reporting-and-the-commitment-of-additional-funding/>, <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/>

15 вересня Європейським Парламентом ухвалено *Резолюцію про порушення прав людини в контексті примусової депортації українських цивільних осіб та примусового усиновлення українських дітей в Росії (2022/2825(RSP))*¹¹¹, в якій Європарламент закликає РФ забезпечити дотримання міжнародного права і припинити примусову депортацію та примусове переміщення мирного українського населення, зокрема і дітей, до території РФ, та до окупованих РФ територій, а також будь-які усиновлення дітей, які були переселені з усієї міжнародно визнаної території України; закликає Росію скасувати всі закони, які сприяють усиновленню українських дітей; вимагає від РФ надати інформацію про місцезнаходження та добробут всіх затриманих чи депортованих українців, та забезпечити їхнє благополучне повернення, зокрема дітей, на територію України; наголошує на тому, що діти, розлучені зі своїми батьками під час війни, не можуть вважатися сиротами, і необхідно дозволити їм негайно повернутися і возз'єднатися зі своїми батьками або законними опікунами.

Крім того, ЄС рішуче засуджує укази президента РФ, які спрощують процес надання російського громадянства та видачі російських паспортів громадянам України з Херсонської та Запорізької областей, які тимчасово перебувають під військовим контролем російських окупаційних військ, а також українським дітям, позбавленим батьківського піклування, та недієздатним особам із Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей. Євросоюз не визнає ці паспорти, видані в рамках загарбницької війни Росії проти України¹¹².

111 Резолюція Європейського Парламенту від 15.09.2022 про порушення прав людини в контексті примусової депортації українських цивільних осіб до та примусового усиновлення українських дітей в Росії (2022/2825(RSP)): https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0320_EN.pdf

112 ЄС рішуче засуджує укази президента РФ, які спрощують процес надання російського громадянства та видачі російських паспортів громадянам України з Херсонської та Запорізької областей, які тимчасово перебувають під військовим контролем російських окупаційних військ, а також українським дітям: <https://twitter.com/JosepBorrellF/status/1547199930242154504>, <https://www.consilium.europa.eu/de/press/press-releases/2022/06/03/ukraine-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-on-attempts-of-the-russian-federation-to-forcefully-integrate-parts-of-ukrainian-territory/>

3 КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, З ЯКИМИ СТИКАЮТЬСЯ ДЕПОРТОВАНІ ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ, ТА ДІЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНИХ ПАРТНЕРІВ

3.1. КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ, ПРИМУСОВО ВИВЕЗЕНИХ (ДЕПОРТОВАНИХ) З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Українські громадяни, які опинилися на території РФ, РБ, тимчасово окупованій території Криму стикаються зі значними складнощами. Зокрема, це відсутність засобів для існування, неможливість обміняти гривні чи зняти кошти з банківських карток; відсутність одягу, гігієнічних засобів, медичного обслуговування і медикаментів; неможливість зв'язатися із рідними, отримати консультацію щодо подальшого перебування чи виїзду з території РФ (найбільше). Це стає одним з факторів, що змушує депортованих українських громадян «погоджуватися» їхати до глибоко депресивних регіонів РФ¹¹³.

З кінця лютого 2022 року РФ заявляє, що виплачує «біженцям» одноразову допомогу у розмірі 10 тисяч рублів і забезпечує їх харчуванням та роботою. Проте навіть російські джерела пишуть, що люди не отримують грошей вже кілька місяців¹¹⁴.

27 серпня 2022 року Президент РФ підписав указ № 586 «Про виплати громадянам Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, України та особам без громадянства, які вимушено залишили територію Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, України та прибули на територію Російської Федерації»¹¹⁵, згідно з яким особам, які прибули з України, а також тимчасово окупованих РФ територій Луганської та Донецької областей, обіцяють виплачувати по 10 тисяч рублів на місяць. Виплати призначають із 1 липня, і вони належать громадянам, які прибули в Росію після 18 лютого. Крім цього, російський уряд зобов'язався виплачувати різним категоріям переселенців додаткові кошти (наприклад, вагітним жінкам — одноразово 10 ти-

113 «Вижити і втекти: чому повертається так мало українців, депортованих в Росію»: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62316233>

114 Інформація щодо невиплати примусово депортованим до РФ українцям обіцяних президентом РФ 10000 рублів: <https://ukrainer.net/rosiia-deportuie/>, <https://novayagazeta.eu/articles/2022/06/20/ropot-vozmeshcheniia>

115 <https://www.garant.ru/hotlaw/federal/1562755/>

сяч рублів; у разі народженні дитини — одноразово 20 тисяч рублів; на кожну дитину до 18 років — 4 тисячі рублів на місяць; якщо дитина перебуває під опікою — 15 тисяч рублів на місяць тощо).

Крім того, громадянам України, а також вихідцям із так званих «Л/ДНР» надається право тимчасового перебування на території РФ без обмеження визначених законом строків за умови проходження ними обов'язкової дактилоскопічної реєстрації, фотографування, а також медичного обстеження на наявність чи відсутність факту вживання ними наркотичних чи психотропних засобів, або небезпечних інфекційних захворювань. Крім того, такі громадяни мають право здійснювати трудову діяльність в РФ без дозволу на роботу, без вимог щодо заявленої мети візиту до РФ після проведення територіальним органом МВС РФ ідентифікації особи за відбитками пальців (долонь), або після проходження дактилоскопічної реєстрації, фотографування, а також медичного обстеження¹¹⁶.

Попри те, що через більш ніж півроку після початку широкомасштабної збройної агресії проти України і масової депортації українських громадян на територію РФ влада РФ врешті вирішила надавати фінансову підтримку українським громадянам, це не відбулося критичним чином на становищі депортованих українців в РФ.

Зокрема, суттєвою проблемою для громадян України, депортованих з її території, є відсутність документів, які посвідчують особу та належність до громадянства України, що унеможлиблює виїзд громадян України до третіх країн (країн ЄС, Грузії та інших).

Відсутність оригіналів документів, що посвідчують особу та належність до громадянства України, виникає через такі причини:

- втрата, фізичне знищення зазначених документів при переміщенні (залишилися під завалами, згоріли тощо);
- відсутність паспорта громадянина України внаслідок його вилучення через звернення за отриманням притулку на території РФ чи на окупованій території (таке звернення може бути добровільним, але навряд чи його можна назвати поінформованим; є свідчення того, що українським громадянам нав'язують отримання притулку, вводячи їх в оману і пояснюючи, що в іншому випадку вони не матимуть права перебувати на території Російської Федерації);
- звернення за оформленням паспорта громадянина України на підконтрольній Уряду території до 24 лютого 2022 року та неможливість забрати цей документ та паспорт громадянина України після початку широкомасштабного вторгнення;

116 Указ Президента Российской Федерации от 27.08.2022 № 585 «О временных мерах по урегулированию правового положения граждан Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики и Украины в Российской Федерации»: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202208270002>

- неотримання паспорта громадянина України особами, що проживають на тимчасово окупованих територіях України і які на момент початку війни в 2014 році не досягли віку 16 років;
- неотримання свідоцтва про народження дитини (ця проблема актуальна для дітей, які були народжені після 24 лютого 2022 року, і батьки не встигли належним чином зареєструвати факт народження дитини) або неотримання свідоцтва про народження дитини державного зразку (для осіб, які народилися на тимчасово окупованих територіях України після 2014 року).

Відсутні публічні роз'яснення російської влади стосовно переліку документів, які повинні мати українські громадяни для їхнього пропуску через державний кордон РФ. Особи, які не мають оригіналів документів, що посвідчують особу і її належність до громадянства України, фактично позбавлені можливості покинути територію РФ. Наразі кількість осіб, які стикнулися із цією проблемою, невідома. 5 березня 2022 року був ухвалений Указ Президента РФ № 94¹¹⁷, відповідно до якого починаючи з 5 березня 2022 року для всіх іноземних громадян, осіб без громадянства, які в'їхали з території України, так званих «ДНР», «ЛНР» в'їзд на територію РФ та виїзд з неї до держав їхньої громадянської належності відбувається в тому числі за документами, строк дії яких збіг.

Більше того, з'являється інформація про те, що на окремих пунктах пропуску через державний кордон РФ прикордонники готові випускати за довідкою про втрату паспорта, виданою на території РФ. Так, існує практика, коли представники російських правоохоронних органів складають висновок про встановлення особи іноземного громадянина чи особи без громадянства відповідно до статті 10.1 Федерального закону від 25.07.2002 № 115-ФЗ «Про правове становище іноземців в Російській Федерації». Цей документ дає змогу пересуватися територією Росії, а також в окремих випадках саме на підставі цього документа громадянам України дозволяють покинути територію РФ.

Існують свідчення того, що влада РФ допускає виїзд через державний кордон в бік країн ЄС (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Фінляндія), Грузії громадян України за наявності в них будь-якого документа, що посвідчує особу та належність до громадянства України (паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон) навіть у разі, якщо ці документи формально не є дійсними (закінчився строк дії, не була вчасно вклеєна фотокартка після досягнення 25- чи 45-річного віку). Для дітей часто достатньо мати оригінал свідоцтва про народження.

Втім, з кінця вересня почала з'являтися інформація про значні черги українських громадян на пунктах пропуску через державний кордон РФ з Естонією і Латвією в Псковській області. За словами волонтерів, які допомагають українським громадянам, більшість із них — люди, що були вивезені з окупованих територій, які декілька місяців жили в Росії, але після оголошення часткової

117 Указ Президента Российской Федерации от 05.03.2022 № 94 «О въезде в Российскую Федерацию, пребывании в Российской Федерации и выезде из Российской Федерации иностранных граждан и лиц без гражданства с территорий Луганской Народной Республики, Донецкой Народной Республики и Украины»: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203050063?index=0&rangeSize=1>

мобілізації¹¹⁸ вирішили виїхати до Європи¹¹⁹. Надходить інформація про те, що російські прикордонники штучно обмежують перехід через кордон для українських громадян.

19 жовтня Президент РФ оголосив про впровадження воєнного стану в окупованих Росією Херсонській, Запорізькій, Луганській та Донецькій областях України¹²⁰. Згідно із законодавством РФ, введення воєнного стану передбачає обмеження свободи пересування територією, на якій введено воєнний стан, встановлення особливого режиму в'їзду та виїзду з такої території та навіть заборону або обмеження виїзду громадян за межі РФ¹²¹. Виїзд як із окупованої території України, так і з території РФ внаслідок введення воєнного стану ускладнюється ще більше, особливо для громадян України, які отримали паспорт РФ, або мають паспорт так званих «Л/ДНР».

3.2. ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАХОДИ

Українська влада від самого початку широкомасштабної збройної агресії проти України закликала міжнародну спільноту до заходів реагування на масштабну депортацію українських громадян на територію РФ та РБ.

Так, у квітні Президент України закликав ЄС знайти інструменти, які могли б зупинити депортацію українців до Росії та повернути депортованих додому¹²².

У червні Верховна Рада України звернулася до Комітету ООН з прав людини, Комітету ООН з прав дитини, Міжнародного суду ООН в Гаазі, Верховного комісара ООН у справах біженців щодо порушення Російською Федерацією міжнародних договорів та конвенцій та щодо неприпустимості передавання дітей — громадян України, викрадених та примусово вивезених до держави-агресора, інших країн або в межах окупованих територій України, в сім'ї російських громадян¹²³.

30 липня під час звернення до учасників конференції «Азійське лідерство» в Сеулі Президент України звернув увагу на питання примусової депортації українців та фільтраційних таборів, а також закликав міжнародну спільноту до прояву найжорсткішої реакції на цю проблему¹²⁴.

118 Указ Президента Российской Федерации от 21.09.2022 № 647 «Об объявлении частичной мобилизации в Российской Федерации»: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209210001>

119 <https://www.currenttime.tv/a/lyudey-nuzhno-otpustit-eto-ne-krepostnye-lev-shlosberg-obeguschih-iz-rf-ukrainskih-bezhentsah-sozdavshih-probki-na-granitse-pod-pskovom/32068695-.html>

120 <http://kremlin.ru/events/president/news/69636>

121 Стаття 7 Федерального конституційного закону від 30 січня 2002 р. № 1-ФКЗ «Про воєнний стан» (зі змінами): http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_35227/

122 Звернення президента Зеленського до парламенту Естонії: <https://www.youtube.com/watch?v=gl7nncgWGpc>

123 Постанова ВРУ від 19.06.2022 № 2306-IX: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39774>

124 «Російська тактика не має стати нормою, світовий порядок має бути відновлений — звернення Президента України до учасників конференції "Азійське лідерство" в Сеулі»: <https://www.president.gov.ua/news/rosijska-taktika-ne-maye-stati-normoyu-svitovij-poryadok-may-76453>

У серпні МЗС України висунули вимогу до РФ повернути всіх викрадених із Маріуполя дітей їхнім батькам¹²⁵.

12 вересня Президент України обговорив із генеральним директором Міжнародної організації з міграції (МОМ) підтримку українців, які страждають внаслідок війни: окремою темою переговорів стала влаштована окупантами незаконна масова депортація українців до Росії, зокрема жінок, дітей та наших захисників, і система фільтраційних таборів¹²⁶.

Паралельно із політичними перемовинами, заявами, виступами, українська влада намагалася домовитися про передавання третій державі права виконувати консульські функції від імені України на території РФ та надавати відповідну допомогу громадянам, які перебували на території РФ згідно зі статтею 8 Віденської конвенції про консульські зносини. Варто зазначити, що з початку широкомасштабної збройної агресії проти України посольства і консульства України припинили свою діяльність на території РФ. Українські громадяни, передусім ті, хто був депортований на територію РФ, залишилися на території країни-окупанта без захисту власної держави.

Україна звернулася до Швейцарії з проханням взяти на себе мандат покровительства для неї в Росії. Відповідні переговори були завершені 10 серпня 2022 року згодою Швейцарії взяти на себе представництво інтересів України в РФ у разі надання останньою згоди на таке представництво¹²⁷. Проте вже наступного дня, 11 серпня, представник МЗС РФ заявив, що Швейцарія «через долучення до антиросійських санкцій втратила свій нейтральний статус, і тому не може представляти інтереси України в Росії»¹²⁸.

3.3. ДІЇ УРЯДУ НА ЗАХИСТ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН

З моменту повномасштабного вторгнення Україна постійно вживає заходів щодо забезпечення захисту депортованих українців та повернення їх в Україну. Провідну роль у цьому процесі грає Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

Так, з березня в Україні функціонує Національне інформаційне бюро для збору даних про жертв війни, яке також фіксує інформацію щодо фактів депортації та безвісного зникнення, зокрема, дітей. Із серпня започатковано портал «Діти

125 Вимога МЗС України до росії про повернення всіх викрадених із Маріуполя дітей їхнім батькам: https://twitter.com/OlegNikolenko_/status/1562054435139903489?s=20&t=-ePcxSnVEryUOEUGzvvtFg

126 «Президент обговорив з генеральним директором Міжнародної організації з міграції підтримку українців, які страждають унаслідок війни»: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-obgovoriv-z-generalnim-direktorom-mizhnarodnoyi-or-77713>

127 <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/08/10/7144792/>

128 <https://eadaaily.com/ru/news/2022/08/11/rossiya-otkazala-shveycarii-v-posrednichestve-predstavlyat-interesy-ukrainy-mid>

війни»¹²⁹, де серед іншого розміщується інформація про кількість офіційно підтверджених Україною депортованих дітей¹³⁰.

За відсутності закордонних дипломатичних установ України на території Росії, через складність надання допомоги громадянам України, які опинилися на території країни-агресора, критично важливим стає питання координації зусиль державних та недержавних органів щодо захисту та сприяння у виїзді українських громадян з території РФ до третіх безпечних країн, повернення українських громадян додому.

У червні 2022 року Кабінет Міністрів України утворив Координаційний штаб з питань захисту прав осіб, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України¹³¹. Його завдання — сприяти координації діяльності всіх ланок державних органів, військових формувань, правоохоронних органів та громадських об'єднань з питань захисту прав осіб, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією РФ проти України, визначення шляхів і способів вирішення проблемних питань щодо захисту прав депортованих осіб.

18 жовтня був утворений Координаційний штаб з питань забезпечення виїзду громадян України з тимчасово окупованої Російською Федерацією території України, зокрема Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, через територію інших країн на територію України, допомоги у поверненні в Україну. Цей Координаційний штаб створений для сприяння координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, утворених відповідно до законів військових формувань, правоохоронних органів та громадських об'єднань з питань забезпечення виїзду громадян України з ТОТ України, через територію інших країн на територію України, допомоги у поверненні в Україну¹³².

Одним із результатів діяльності координаційних штабів є напрацювання та ухвалення Кабінетом Міністрів України Постанови від 21.10.2022 № 1201 «Про реалізацію експериментального проєкту щодо оформлення на території України посвідчення особи на повернення в Україну» (набирає чинності 14.11.2022). Ця Постанова затвердила Порядок оформлення на території України посвідчення особи на повернення в Україну громадянам України, а також особам, визнаним Україною особами без громадянства, або особам без громадянства, які постійно проживають в Україні, що примусово переміщені на територію держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом. Відповідно до вказаного Порядку, в Україні з'явиться можливість оформлювати посвідчення на повернення осіб із РФ попри відсутність на території РФ кон-

129 <https://childrenofwar.gov.ua>

130 Портал «Діти війни»: <https://childrenofwar.gov.ua>

131 Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 р. № 708: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-utvorennya-koordinacijnogo-shtabu-z-pitan-zahistu-prav-osib-deportovanih-abo-primusovo-peremishchenih-u-zvyazku-iz-zbrojnoyu-agresiyeyu-rosijskoyi-federaciji-proti-ukrayini-708-170622>

132 Постанова Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2022 р. № 1187: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-utvorennia-koordinatsiinoho-shtabu-z-pytan-zabezpechennia-vyizdu-hromadian-ukrainy-s1187-181022>

сульств України. Оформлення посвідчення особі (без її присутності) здійснюється ДМС на підставі звернення одного з батьків або іншого законного представника особи у віці до 18 років, одного з батьків, подружжя, повнолітньої дитини, рідного (повнорідного, неповнорідного) брата/сестри або офіційного звернення Мінреінтеграції.

Водночас, на офіційних ресурсах органів державної влади постійно публікуються короткі рекомендації щодо порядку дій людини, якщо вона була депортована (чи може бути депортованою), можливі варіанти виїзду з РФ тощо¹³³. 24 вересня Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України запустило чат-бот Minre_1548_Help_Bot¹³⁴. Його створили для звернень українців, які потребують евакуації чи гуманітарної допомоги. Чат-ботом також зможуть скористатися примусово депортовані до РФ або інших країн громадяни України, які хочуть повернутись в Україну.

Україна офіційно звертається до Міжнародного комітету Червоного Хреста з вимогами отримати від РФ списки усіх громадян України, які були депортовані з території України, і забезпечити для них можливість повернутися в Україну¹³⁵; місцева влада на місцях максимально (наскільки це допустимо) забезпечує інформування населення про алгоритм дій при депортації.

Українська влада регулярно заявляє про примусове вивезення окупантами українських громадян. Зокрема, для розслідування факту депортації та передавання українських дітей в сім'ю громадян Росії (за фактом примусового переміщення до Підмосков'я з тимчасово окупованого Донецька 9 українських дітей, позбавлених батьківського піклування) Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини направлено повідомлення до Офісу Генерального прокурора України¹³⁶.

133 «Правила життя для вимушено депортованих»: <https://minre.gov.ua/news/iryna-vereshchuk-ukrayina-borotymetsya-za-kozhnogo-vymushenogo-pereselencya-ta-povertatyme>, «Шість причин не отримувати російський паспорт на ТОТ»: <https://minjust.gov.ua/m/zupinista-ne-chipay-shist-prichin-ne-otrimuvati-rosiyskiy-pasport-na-tot>, «Як діяти, якщо близьких примусово перемістили на тимчасово окуповану територію чи депортували»: <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-diyati-yakshcho-blizkih-primusovo-peremistili-na-timchasovo-okupovanu-teritoriyu-chi-deportovali>

134 Мінреінтеграції запускає чат-бот з питань евакуації та надання гумдопомоги: <https://www.minre.gov.ua/news/minreintegraciyi-zapuskaye-chat-bot-z-pytan-evakuaciyi-ta-nadannya-gumdomogy>

135 Щодо офіційного звернення до президента Міжнародного комітету Червоного Хреста з вимогою отримати від РФ списки усіх громадян України, які були примусово депортовані з Маріуполя, і забезпечити для них можливість повернутися в Україну: <https://minre.gov.ua/news/vmagayemo-vid-rf-povernennya-deportovanyh-meshkanciv-mariupolya-ta-spodivayemos-na-spryannya>

136 Офіційні повідомлення української влади про депортацію українців з ТОТ: <https://www.kmu.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-primusovoyi-deportaciyi-rosiyeyu-meshkanciv-mariupolya>, https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-rosiya-prodovzhuye-nezakonno-deportuvati-ukrayinskih-ditej, https://www.youtube.com/watch?v=t1Pc_oEunms, <https://1plus1.video/tsn-specvypusk/2022/tsn-za-20220411-darya-gerasimchukrozpovilapro-deportovanih-z-ukrayini-ditej>

Також, Урядом було анонсовано підготовку програми підтримки примусово депортованих Росією українців¹³⁷.

Українське суспільство також не залишається осторонь. Юристи, адвокати громадські об'єднання та правозахисні організації згуртувалися в команди та створили/надають правила і рекомендації щодо порядку дій людини під час (у процесі) примусової депортації з території України, включаючи правила поведінки в «фільтраційних таборах», при допитах російськими військовими; консультують/надають практичну допомогу у вирішенні питань повернення депортованих українців з РФ тощо¹³⁸.

Представники громадських ініціатив, які займаються пошуком українців, примусово депортованих до країни-агресора, за результатами зустрічі з Уповноваженим з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, домовилися про співпрацю, зокрема про обмін інформацією та створення єдиної бази примусово депортованих. Така співпраця з громадськими організаціями дозволить швидше знаходити та повертати в Україну тих, кого окупанти силоміць вивезли до РФ¹³⁹.

137 «Уряд готує програму підтримки примусово депортованих росією українців»: <https://www.minre.gov.ua/news/uryad-gotuye-programu-pidtrymky-prymusovo-deportovanyh-rosiyeyu-ukrayinciv-iryna-vereshchuk?fbclid=IwAROP8Wf-Jm38ezSV2HGZHV7Tsh6bvAdiwwKDmOavA-10-BorOt-WhRzmYotQ>

138 Інформація щодо дій у випадку депортації, розміщена на медіа ресурсах громадських/волонтерських організацій тощо: <https://everlegal.ua/rekomendatsiyi-ta-shlyakhy-povemennya-v-ukrayinu-u-razi-prymusovoyi-deportatsiyi-gromadyan-ukrayiny-na-terytoriyu-rf>, <https://www.prostir.ua/?news=scho-robyty-u-vypadku-deportatsiji-porady-ta-resursy>, <https://civilvoicesmuseum.org/news/deportaciya-dovidnik-dlya-ukrayinciv-vivezenih-do-rosiyi>, <https://uatv.ua/uk/pravozahysnyky-zakryti-grupy-garyacha-liniya-kudy-zvertatysya-deportovanyh-do-rosiyi-ukrayintsyam/>, <https://zmina.info/instructions/yak-vyyihaty-z-tymchasovo-okupovanogo-krymu-na-materykovu-ukrayinu-abo-zakordon/> <https://zib.com.ua/ua/152405.html>, <https://www.facebook.com/UkrainianVolunteerService/posts/5345211828929719>, <https://platforma.volunteer.country/posts/shcho-robyty-u-vypadku-deportatsii>, <https://dovidka.info/shcho-robyty-yakshho-vas-syloyu-vyvezly-z-ukrayiny/>, <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=ae76fefb-b83f-4bf2-81bb-eda7d6409045>

139 Мінреінтеграції: Досягнуто домовленостей про створення єдиної бази примусово депортованих: <https://www.kmu.gov.ua/news/minreintehratsii-dosiahnuto-domovlenostei-pro-stvorennia-iedynoi-bazy-prymusovo-deportovanykh>

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

- 1.** Від самого початку широкомасштабної збройної агресії проти України Російська Федерація на тимчасово окупованих нею територіях реалізує масштабну практику примусового переміщення (депортації) цивільних громадян України. Примус відбувається як через пряме залякування, викрадення цивільних, так і через невибіркові обстріли, руйнування будівель у житлових районах. Крім того, цивільні громадяни часто були позбавлені необхідної для ухвалення рішень інформації та вибору: шляхи для евакуації на підконтрольну Уряду України територію були заблоковані представниками збройних формувань РФ.
- 2.** Відповідно до статті 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, «депортація або насильницьке переміщення населення» означає насильницьке переміщення осіб, які зазнали виселення або інших примусових дій, з району, в якому вони законно перебувають, без підстав, що допускаються міжнародним правом. Примусове вивезення українських громадян з окупованих територій у російських публічних комунікаціях продовжує називати «евакуацією». Проте, евакуація як один із способів захисту цивільного населення може використовуватися в двох випадках: коли це необхідно для гарантування безпеки цивільного населення, або коли це зумовлене імперативними причинами воєнного характеру. При цьому евакуація не може застосовуватися як стратегія ведення війни, зокрема, досягнення військової переваги, а цивільні особи, які відмовляються від евакуації, зберігають свій захищений статус і не можуть зазнавати будь-яких обмежень і прямих нападів. Втім, численні свідчення українських громадян, які були переміщені (депортовані), свідчать про те, що російські військові під психологічним примусом, обманом або ж іншими злочинними діями змушували українських громадян обирати шлях на інші окуповані території або в Росію.
- 3.** Депортація українських громадян носить масштабний характер. За даними УВКБ ООН, станом на 3 жовтня 2022 року на території Російської Федерації перебувають 2,852 млн. українських громадян, і ще 15 932 громадянина України перебувають на території Республіки Білорусь. Водночас, відповідно до даних російської сторони, станом на 3 жовтня 2022 року на територію Російської Федерації прибуло понад 4,5 млн. осіб, зокрема 685 тисяч дітей.
- 4.** В ході депортації та примусового переміщення реалізуються заходи так званої «фільтрації», яку можна охарактеризувати як низку дій, направлених на виявлення нелояльних до РФ осіб, зокрема працівників українських правоохоронних органів, які не встигли виїхати з окупованої території. Ця практика широко застосовувалася російською армією в ході обох чеченських кампаній, де носила вкрай насильницький характер. Станом на 31 травня експертам української ГО «Медій-

на ініціатива за права людини» за допомогою польових місій, інтерв'ю зі звільненими бранцями, а також моніторингу відкритих джерел встановлено 22 локації, в яких утримувалися чи продовжують утримуватися громадяни України. Місцями утримання стали приміщення виробничих підприємств, підвали, відділки поліції та приміщення адміністрацій, а також в'язниці та ізолятори.

5. На території РБ примусово депортованих українців, переважно з Київської та Чернігівської областей, розміщували в санаторіях поблизу міста Гомель та в гуртожитку міста Мозир. На території РФ були розгорнуті пункти тимчасового розміщення, кількість яких змінювалася відповідно до потреб і кількості запитів на розселення. Станом на червень було розгорнуто 559 ПТР, влітку їхня кількість скоротилася через повернення українських громадян до покинутого місця проживання. У зв'язку із початком наступу ЗСУ на півдні України, кількість вивезених на територію РФ українських громадян зростає, в жовтні кількість ПТР збільшилася до 807.
6. Значну частину депортованих осіб складають діти, які через вік перебувають в особливо уразливому становищі. Російська армія вивозить з окупованих територій дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Є інформація щодо влаштування та усиновлення таких дітей до сімей громадян РФ. Більше того, Уповноважена при президенті РФ з прав дитини Марія Львова-Бєлова «всиновила» дитину із Маріуполя.
7. Примусове переміщення, депортація дітей має ознаки порушення положень Конвенції ООН про права дитини, зокрема, статей 8 та 21, які встановлюють зобов'язання держав поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я, сімейні зв'язки, не допускаючи протизаконного втручання, та обов'язок держави забезпечувати, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні органи влади, які визначають, що усиновлення припустиме з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів, і що зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення. Стаття 78 Додаткового протоколу I встановлює пряму заборону переміщувати в іноземну державу дітей і зазначає єдину виключну обставину, за якої переміщення дітей, що перебувають на окупованій території, може бути дозволене — невідкладні причини, пов'язані зі станом здоров'я чи лікуванням дітей. При цьому наголошується, що така евакуація повинна бути тимчасовою. Враховуючи також віддання дітей на усиновлення, спрощення процедури такого усиновлення громадянами РФ, нав'язування російського громадянства таким дітям, дії РФ мають ознаки геноциду за статтею 6 і (е) Римського статуту.
8. Відповідно до національного кримінального законодавства України дії РФ щодо примусової депортації українських громадян можуть кваліфікуватись за статтею 438 КК України (порушення законів та зви-

чаїв війни). Такий міжнародний злочин як депортація наразі прямо не закріплений в диспозиції статті 438 КК України (наявна бланкетна норма щодо інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ), тож її застосування вимагає визначення слідством норм міжнародного гуманітарного права, що порушуються під час депортації, примусового переміщення.

- 9.** Українські громадяни, які опинилися на території РФ, РБ, тимчасово окупованій території Криму, стикаються зі значними складнощами. Зокрема, це відсутність засобів для існування, неможливість обміняти гривні чи зняти кошти з банківських карток; відсутність одягу, гігієнічних засобів, медичного обслуговування і медикаментів; неможливість зв'язатися із рідними, отримати консультацію щодо подальшого перебування чи виїзду з території РФ (найбільше). Це стає одним з факторів, що змушує депортованих українських громадян "погоджуватися" їхати до глибоко депресивних регіонів РФ.
- 10.** Українська влада від самого початку широкомасштабної збройної агресії проти України закликала міжнародну спільноту до заходів регування на масштабну депортацію українських громадян на територію РФ та РБ. Паралельно із політичними перемовинами, заявами, виступами, українська влада намагалася домовитися про передавання третій державі права виконувати консульські функції від імені України на території РФ та надавати відповідну допомогу громадянам, які перебували на території РФ згідно зі статтею 8 Віденської конвенції про консульські зносини. Україна звернулася до Швейцарії з проханням взяти на себе мандат покровительства для неї в Росії. Проте російська сторона не погодилася на це рішення.
- 11.** З моменту повномасштабного вторгнення Україна постійно вживає заходів щодо забезпечення захисту депортованих українців та повернення їх в Україну. Провідну роль в цьому процесу грає Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Організації громадянського суспільства, різноманітні ініціативи, які сприяють евакуації українських громадян з території РФ, грають активну роль у підтримці українців, які були депортовані на територію РФ чи РБ, а також у їхньому виїзді в треті країни чи поверненні на територію України.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

На міжнародному рівні:

- продовжувати перемовини для досягнення домовленостей з третьою країною відповідно до статті 8 Віденської конвенції про консульські зносини, яка дозволить іншій країні захищати інтереси українських громадян на території РФ;
- підготувати та направити запит до РФ (за можливості, встановити комунікацію між Уповноваженими з прав людини) щодо надання інформації про кількість, місце розташування та наповненість ПТР (на регулярній основі), а також про кількість дітей — громадян України, які перебувають на території РФ без супроводу;
- звернутися до Європейської мережі Омбудсманів з прав дитини із пропозицією сформувати місії для моніторингу ситуації із депортованими громадянами України, в тому числі, дітьми, які перебувають на території РФ чи РБ;
- сприяти виїзду громадян України з території РФ чи РБ у безпечні країни (ЄС, Грузія тощо) через взаємодію із міжнародними партнерами;
- підготувати та направити звернення до УВКБ ООН, МОМ, МКЧХ щодо сприяння поверненню українських громадян на територію України та документування фактів вивезення, кількості осіб, що підпадають під такий процес, умов їх перебування в РФ тощо.

На національному рівні:

- забезпечувати якісне та повне документування й ефективне розслідування злочинів депортації українських громадян, в тому числі задля формування слідчої практики доведення саме системної та масштабної політики країни-окупанта з депортації цивільного населення, а не розслідування окремих фактів такого переміщення;
- забезпечувати ефективну співпрацю, обмін інформацією з Міжнародним кримінальним судом в питаннях розслідування злочину примусового переміщення та депортації, а також геноциду;
- ухвалити зміни до кримінального законодавства України, що передбачають виділення окремих кваліфікацій воєнних злочинів та злочинів проти людяності та унеможливають застосування строків давності до таких злочинів;
- розглянути можливість відкриття провадження за статтею 442 КК щодо насильницького передавання українських дітей в іншу групу;
- забезпечити системну підготовку кадрів в системі правоохоронних органів та правосуддя задля підвищення професійного потенціалу роботи з міжнародними злочинами, зокрема й злочинами примусового переміщення (депортації).

Зовнішній неурядовий трек (ГО, волонтерські ініціативи)

На території РФ наразі не працюють міжнародні незалежні правозахисні організації, українські національні громадські організації теж позбавлені можливості бути присутніми в РФ та надавати допомогу українським громадянам, які опинилися на території РФ. В цій ситуації особливо важливо налагодити зв'язки з місцевими волонтерськими ініціативами, що не тільки надають гуманітарну допомогу, але й можуть надавати адекватну та своєчасну інформацію стосовно поточної ситуації, наявних можливостей виїзду, оформлення необхідних документів тощо. Відповідно необхідно забезпечити:

- напрацювання інструкцій, інформаційних матеріалів, що можна поширювати через / спільно з такими ініціативами¹⁴⁰;
- налагодження координації дій та отримання інформації від таких ініціатив Національним інформаційним бюро;
- надання правових консультацій громадянам України та розбудова спільних правових неурядових груп (українсько-російських, зокрема), задокументовані ними докази можуть бути використані в тому числі в міждержавних справах України проти РФ.

140 Наприклад, <https://zmina.info/ru/instructions-ru/kak-ne-stat-zalozhnikom-rossii-yesli-vy-okazalis-na-yeye-territorii/> чи <https://www.facebook.com/100064921021431/posts/351841903656508/?d=n>

Суспільно-політичне видання
Довідкове видання
Коаліція «Україна. П'ята ранку»

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь

станом на жовтень 2022

Автори:

*Онисія Синюк, Альона Луньова,
Катерина Рашевська, Роман Мартиновський,
Аліна Павлюк, Дар'я Свиридова,
Тетяна Дорошенко, Тетяна Катриченко*

Підписано до друку 15.08.2023.
Формат 60x84/16. Ум-друк. арк. 24,36.
Наклад 100 прим. Зам. № 2308-08.
Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net

